

योजना

वर्ष ४२

अंक २

पाने ५६

सप्टेंबर २०१४

मूल्य १० रु.

‘नागरी नियोजन’

भारतीय नागरी धोरणे आणि कार्यक्रमांचे सिंहावलोकन

आर. बी. भगत

झोपडपट्टीमुक्त भारत: एक आव्हान

अमिताभ कुंडू

भारतीय शहरांमधील ग्रामीण जनतेचे जीवन शहरीकरणाची आव्हाने:

नरेंद्र पानी

वेगवान शहरांसाठी नियोजन - मात्र आरंभ कुठून करावा ?

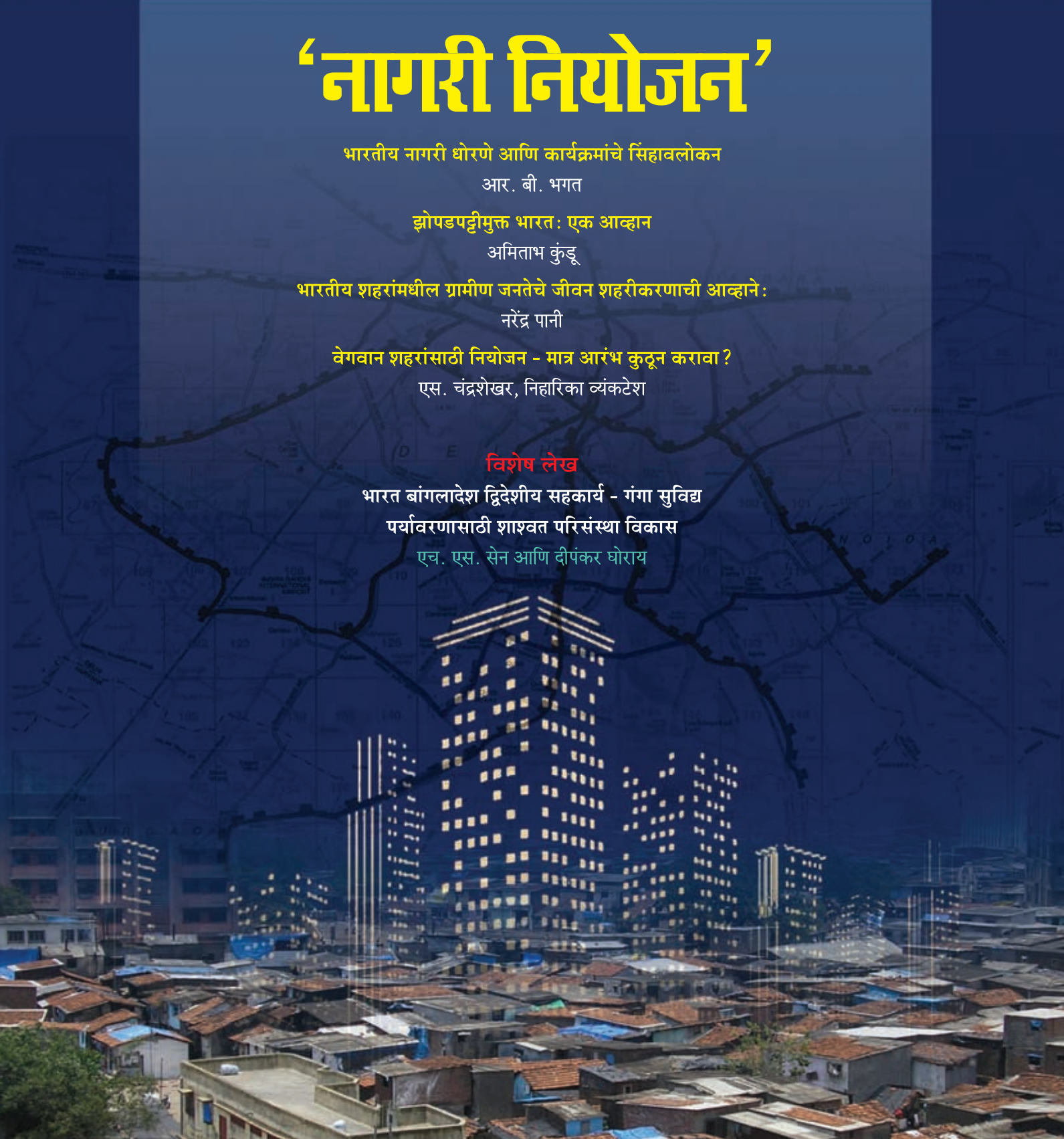
एस. चंद्रशेखर, निहारिका व्यंकटेश

विशेष लेख

भारत बांगलादेश द्विदेशीय सहकार्य - गंगा सुविद्य

पर्यावरणासाठी शाश्वत परिसंस्था विकास

एच. एस. सेन आणि दीपंकर घोराय

मराठी मासिक

योजना

योजना घरी आणा.
आजच वर्गणी भरा.

विकासाचे सर्व पैलू, सर्व सामाजिक प्रश्न आणि चालू घडामोडी प्रसिध्द करणारे योजना हे एकमेव मासिक आहे. या मासिकात सर्व क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी लिहिलेले अभ्यासपूर्ण व अचूक माहिती देणारे लेख असतात. त्यामुळे आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रातील बिनचुक माहिती मिळते.

हे मासिक विद्यार्थीवर्ग व विद्वत्जनांचे आवडते आहे. स्पर्धात्मक परीक्षांना बसणाऱ्यांनी योजना वाचणे आवश्यक आहे. यातील माहिती साधारणतः इतरत्र प्रकाशित होण्याआधीच आपल्यापर्यंत येते.

वर्गणीचे दर

नियमित अंक मूल्य	१०.०० रुपये
विशेषांक	२०.०० रुपये
वार्षिक वर्गणी	१००.०० रुपये
द्विवार्षिक वर्गणी	१८०.०० रुपये
त्रिवार्षिक वर्गणी	२५०.०० रुपये

वर्गणी, मनीऑर्डर, इंडियन पोस्टल ऑर्डर किंवा डिमांड ड्राफ्टद्वारे संपादक, योजना (मराठी)यांचे नावाने ७०१, "बी" विंग (७ वा मजला) केंद्रीय सदन, बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४ या पत्त्यावर पाठवावी.

वर्गणी मनीऑर्डरने पाठविताना आपले नाव व पत्ता कूपनमध्ये सुवाच्य अक्षरात लिहा.

विक्रीचे ठिकाण : ७०१ सी, ७०१बी, केंद्रीय सदन, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४

योजना मासिक भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रसिध्द केले जाते.

योजना

विकास समर्पित मासिक

❖ वर्ष ४२ ❖

❖ अंक २ ❖

❖ सप्टेंबर २०१४ ❖

❖ मूल्य १० रु. ❖

मुख्य संपादक
राजेशकुमार झा

संपादक
भावना गोखले

उपसंपादक
अभिषेक कुमार

मुखपृष्ठ
जी.पी. धोपे

‘योजना’ हे नियोजन आयोगाच्या वतीने, केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे हिंदी, इंग्रजी, मराठी, गुजराती, कन्नड, तेलुगू, पंजाबी, उर्दू, बंगाली, तमिळ, मल्याळम, उडिया व आसामी भाषांतून प्रकाशित होते. देशाच्या सर्वांगीण विकासाची खुली चर्चा करणारे ते व्यासपीठ आहे. ‘योजना’त प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांतील मते त्या त्या लेखांची असतात.

योजना वर्गणीचे नवे दर

वार्षिक	: रु. १००
किरकोळ किंमत	: रु. १०
शेजारी राष्ट्रे (एअरमेल) वार्षिक	: रु. ५३०
युरोप व अन्य राष्ट्रे (एअरमेल) वार्षिक	: रु. ७३०

अनुक्रमणिका

❖ भारतीय नागरी धोरणे आणि कार्यक्रमांचे सिंहावलोकन	– आर. बी. भगत	५
❖ वेगवान शहरांसाठी नियोजन - मात्र आरंभ कुठून करावा ?	– एस्. चंद्रशेखर, निहारिका व्यंकटेश	११
❖ झोपडपट्टी पुनर्वसनातील आव्हाने	– डॉ. मेधा सोमैया	१४
❖ भारत बांगलादेश द्विदेशीय सहकार्य - गंगा सुविद्य पर्यावरणासाठी शाश्वत परिसंस्था विकास (विशेष लेख)	– एच एस सेन आणि दीपंकर घोराय	१८
❖ भारतीय शहरांमधील ग्रामीण जनतेचे जीवन	– नरेंद्र पानी	२५
❖ शहरीकरणाची आव्हाने: शहरी नियोजनात नव्या आदर्शाची गरज	– ललिता कामत	२८
❖ शहरांतील सुविधांसाठी शाश्वत आर्थिक पुरवठा	– आनंद सहस्त्रनामन आणि विष्णु प्रसाद	३५
❖ झोपडपट्टीमुक्त भारत: एक आव्हान	– अमिताभ कुंडू	४०
❖ गृहबांधणी धोरणातील सातत्याने होणारा बदल- राजीव आवास योजना	– गौतम भान	४५

योजनेसाठी लेख, वर्गणी, जाहिरात इ. सर्व पत्रव्यवहारासाठी पत्ता :

योजना मासिक कार्यालय

७०१, ‘सी’ विंग (७वा मजला), केंद्रीय सदन, सेक्टर १०, सी.बी.डी. बेलापूर,
नवी मुंबई ४०० ६१४.

email - yn.govtpatrika242@gmail.com

अ टेल ऑफ टु सिटीज

कल्पना करा की, तुम्ही हडप्पा संस्कृतीतील, घग्गर नदीतीरावर वसलेल्या कालींबंगन या ऐतिहासिक शहरातील सुबकपणे व एका ओळीत रचना केलेल्या रस्त्यांवरून चालत आहात. शहरातील स्वच्छता, उत्तमपणे बांधून काढलेली गटार व्यवस्था आणि तेथील व्यापारी आणि नागरी जीवनाची वर्दळ यामुळे तुम्ही प्रभावित होता. या इतिहासपूर्व शहरातील नगर रचना निरीक्षकाला प्रभावित केल्याशिवाय कधीच राहत नाही. तेथून काळाच्या ओघात अगदी अलिकडे म्हणजे दोन हजार वर्षापूर्वी पवित्र गंगा नदीच्या काठावर वसलेल्या काशी आणि ऐश्वर्यशाली यमुना नदीच्या तीरावर वसलेल्या शहाजहानाबाद शहरांची गोष्ट घ्या. आणखी अलिकडच्या काळात न्यूयॉर्कमधील सिलिकॉन व्हॅली, जागतिक व्यापार केंद्र शांघाय किंवा सायबरसिटी म्हणून ओळख असलेली बंगळुरू - ही शहरे दरारा आणि कौतुकाची भावनाच जागृत करतात. किंबहुना, मानवी संस्कृतीच्या उत्तुंग भौतिक यशाची या शहरांवर नेहमीच छाप राहिली आहे. दुर्दैवाने, ही शहरेही सुविधा देण्यातील असमानता, विषमता, आंगठपणा आणि गलिच्छपणा, दुरावलेपणा आणि वागवणूक हे रोग आपल्या गर्भात लपवतात, जी आधुनिक नागर वसाहतीची वैशिष्ट्ये राहिली आहेत. गगनचुंबी इमारतीच्या छायेत झोपडपट्टी लपलेली असते. एखाद्या शहरातील व्यापारी संकुल वजा चकचकीत आधुनिक कार्यालयाच्या मागे खुला पदपथ असतो, ज्याचे रात्री हजारो लोकांसाठी शयनकक्षात नाट्यपूर्णरित्या रुपांतर होते आणि ते निवासी भयानक उष्मा आणि प्रचंड थंडी, पाऊस आणि धुके यांचा धैर्याने सामना करत असतात, तसेच एखाद्या अलिशान कारने रात्रीतून चिरडल्याच्या बातमीचा विषय आपण होऊ नये, अशी ईश्वराकडे प्रार्थना करत झोपी जातात. मॅक्सिमम सिटी (कमाल शहर) केवळ मुंबईच

नव्हे तर सर्व आधुनिक शहरांसाठी एक रूपक आहे, ज्यात कमाल आकांक्षा आणि संधी मिळवण्याचे मार्ग आहेत, आणि तरीही पाणी, शुद्ध हवा, जागा, खासगीपणा मिळवण्याच्या संघर्षांचे स्थानही आहे.

शहरीकरण हेच उद्याचे भविष्य आहे, यात दुमत असण्याचे कारण नाही. जगातील आर्थिक विकासाचा इतिहास हेच सांगतो की, शहरांची वाढ ही केवळ नैसर्गिक व अटळ नाही तर ती इष्टही आहे. जागेचा संकोच करून आणि वाढीच्या प्रक्रियेत सहाय्यभूत होतील, अशा उत्पादक शक्तींना एकत्र आणून शहरीकरण नव्या क्षमता विकसित करते. तरीसुद्धा, उत्पादक व्यवसायांची केंद्रे, सर्जनशीलतेची मध्यवर्ती ठिकाणे आणि जास्तीत जास्त लोकांना सामावून घेणारी म्हणून शहरे बनवायची असतील तर काळजीपूर्वक नियोजन करावे लागेल. नियोजन बाहेरून आणून लादण्याची गरज नाही. खरे तर, शहरांच्या संघटनात्मक (organic) वाढीची शक्यता पडताळून पाहणे आणि आधुनिक नागर वसाहतीचा दृष्टीकोन त्यात मिसळल्यास भविष्यातील शहरांसाठी आम्हाला ब्यूप्रिंट मिळू शकते.

उर्जा शक्ती आधाशीपणे गिळंकृत करणाऱ्या, संपूर्ण काचेची रचना असलेल्या, आमच्या शहरांची ओळख ठरलेल्या बहुमजली इमारती या शहरीकरणाच्या सदोष मॉडेलसचा परिणाम आहेत. त्याचमुळे, वाढत्या संख्येने नगर नियोजनकार आता शतकानुशतके टिकून राहिलेल्या आणि आजही भरभराट होत असलेल्या जुन्या शहरांकडे आशेने पाहू लागले आहेत. संघटनात्मक दृष्ट्या वाढणारी शहरे पर्यावरण हानीचा कसलाही ठसा न सोडता, आपल्या लोकांना आसरा, रोजगार, उत्साह आणि खासगीपणा कसा पुरवू शकतात, यामागील प्रेरणांचा अभ्यास त्यांनी आता खोलात जाऊन करण्यास सुरुवात केली आहे. आर्थिक भरभराटीच्या पलिकडे जाऊन

तेथील आत्महत्या, खून, अपघात, हिंसक गुन्हे यांची संख्या, रस्त्यावरील संघर्षांचे प्रसंग, श्वसनाचे आणि हृदयविकार, कोणतीही काळजी न घेतले जाणारे ज्येष्ठ नागरिक, बेघर आणि फुटपाथवर राहणारे, अगदी घटस्फोट आणि विभक्त कुटुंबे यांची संख्या ही एखाद्या सुनियोजित शहराच्या यशाचे मोजमाप करताना कसोटीस लावावी लागते.

व्यापारी शहरे असोत की, सजीव, संघटनात्मक शहरे असोत, आधुनिक नियोजन कर्त्यांना योजनेची आखणी व अंमलबजावणी प्रक्रियेचा गाथा असलेल्या बहुसंख्यांचा समावेश योजनेत अंतर्भूत करण्याची जाणीव आधुनिक नियोजन कर्त्यांना प्रकर्षाने होऊ लागली आहे. शहरातील एकूण कामगारवर्गापैकी ७५ टक्के कामगार हा अनौपचारिक क्षेत्रातून येतो. इतक्या मोठ्या संख्येने व आकडेवारीच्या दृष्टीने प्रभावी असलेल्या वर्गाच्या सजीव वास्तवाकडे दुर्लक्ष करणे, याचा अर्थ आपल्याला भविष्यात ज्या शहरांचे नियोजन करायचे आहे, त्यात अपयश येणार, हाच होतो. सुनियोजित इमारतींनी वेढलेल्या प्रदेशाच्या परिघातात उगवलेली झोपडपट्टी ही प्रत्यक्षात उच्चभू आणि समृद्ध वर्गाच्या उबदार राहणीमानाला सर्व प्रकारची कामे करण्यासाठी म्हणजे कामवालीपासून ते प्लंबरपर्यंत आणि इलेक्ट्रिशियनपासून ते खासगी सुरक्षा रक्षकापर्यंत स्वस्तात मनुष्यबळाचा पुरवठा करून सवलतच देत असतात, याची जाणीव करून घेण्याची गरज आहे. प्रत्येक शहराच्या पोकेळीतून श्वास घुसमटवणारे, विषमता असलेले आणखी एक शहर झिरपत असते. ही दोन शहरांची कहाणी (टेल ऑफ टु सिटीज) कुरूप आहे आणि ती बदलली पाहिजे. परिस्थिती हाताबाहेर जाण्याच्या अगोदर, अत्यंत वाईटातून चांगल्या काळाचा उदय झालाच पाहिजे. ते जितक्या लवकर होईल तितके चांगले.

भारतीय नागरी धोरणे आणि कार्याक्रमांचे सिंहावलोकन

— आर. बी. भगत

शहरी नागरीकांच्या गरजा आणि तत्सम सुविधांच्या मागण्यांचा समावेश हा नियोजनाचा खरा अर्थ आहे. हा अर्थ विकेंद्रीकरण आणि अंतर्भूततेत समाविष्ट असणे गरजेचे आहे. राज्यघटनेच्या ७४व्या सुधारणेत लोकशाही आणि युएलबी प्रोत्साहनाची गरज उद्धृत केली आहे.

अधिकार आणि विकास कार्य या दोन्ही शहरी अटी पूर्ण करण्यासाठी शहराचा महापौर जबाबदार असतो. बहुतांश जागतिक शहरांच्या प्रशासनिक समस्या या त्या त्या शहरांचे निवडून आलेले विद्यमान महापौर सोडवितात. लंडन आणि न्युर्याक या शहरांचे महापौर हे त्यांच्या शहराच्या प्रशासनिक समस्या सोडविण्यासाठी जबाबदार असतात. त्यांना धोरणे राबविण्यासाठी आवश्यक स्रोत व अधिकार मिळालेले आहेत.

विषय ओळख:

उदारीकरणानंतरच्या टप्प्यात भारताच्या आर्थिक विकासात नगरे आणि शहरी भागांना अनन्य साधारण महत्त्व आले आहे. उदाहरणार्थ, देशाच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात शहरी भागांचा वाटा १९५०-५१ साली २९ टक्के होता, तो १९८०-८१ साली ४७ टक्के तर २००७ पर्यंत ६२ ते ६३ टक्के एवढा झाला. २०१२ पर्यंत तर हा वाटा ७५ टक्क्यांपर्यंत पोहचला. (नियोजन आयोग २००८:३९४).

एवढंच नाही तर या स्थूल देशांतर्गत उत्पनाच्या ९ ते १० टक्के भाग हा शहरी निवासाच्या दृष्टीने अधिक सुस्थापित आणि मूलभूत सुविधांच्या दृष्टीने उत्तम बनविण्यावर अवलंबून असतो. (नियोजन आयोग, भारत सरकार २००८:३९४)

नागरिकरणाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य असे की, नागरी प्रभावाने जाती आणि धर्मावर आधारित राजकारण कमकुवत बनते आणि धार्मिक आधारावर स्थानिक समस्या सोडवण्याची पारंपारिक पद्धतीही त्यामुळे मागे पडते. त्यातून केवळ कायद्याच्या आधारे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणारी एक नवी व्यवस्था निर्माण होते, परिपक्व होते. यातील धोरणे आणि प्रशासनिक व्यवस्था संपूर्णतः नागरी असते. नागरीकरणामुळे आता ग्रामीण भागातील जनतेलाही आर्थिक व सामाजिक स्रोतांमध्ये समान वाटा हवा

असतो, तसेच त्यांना मिळणाऱ्या किंवा न मिळणाऱ्या सुविधांबाबत ते सजग असतात, त्यामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागातील दरी दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे.

भारताच्या नागरीविकासातील आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे देशातील अनेक शहरे आणि गावे स्वयं प्रेरणेनेच विकसित झाली आहेत. शासकीय प्रेरणेने योजनांचा महानगरांच्या विकासात हातभार असला तरी अनेक छोट्या- मोठ्या शहरांना मात्र या योजनांचा फारसा लाभ झालेला दिसत नाही.

पंचवार्षिक योजनांमधील नगर विकास योजना आणि कार्यक्रम

देशातील पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांच्या कार्यकाळात अनेक संस्था आणि संघटना स्थापन करण्यात आल्या. उदाहरणार्थ, सरकारने गाव आणि देशविकास योजना संघटना, राष्ट्रबांधणी संघटना आणि दिल्ली विकास प्राधिकरणाची स्थापना या काळात केली. दिल्ली नगर विकासासाठीचा बृहद आराखडा तयार करण्याचे प्रयत्नही या काळात झाले. हा आराखडा देशातील इतर शहरांसाठी आदर्श ठरला आहे. (शाँ १९९६-२२५).

भारतातील नागरी विकास आणि नियोजनाच्या दृष्टीने तिसरी पंचवार्षिक योजना (१९६१-६६) ऐतिहासिक आणि मैलाचा दगड ठरली आहे. या योजने अंतर्गत पहिल्यांदाच, समतोल,

प्रादेशिक विकासाच्या अनुषंगाने नगरे आणि गावांचे महत्व अधोरेखित करण्यात आले आणि नागरी विकासात 'प्रादेशिक विकासाचा' दृष्टिकोण असावा, असा सल्ला देण्यात आला. या योजनेत, नागरी भूमी नियमन, शहरातील भूमीच्या किंमतींवर नियंत्रण आणि महानगर विकासासाठीचा बृहत आराखडा तयार करणे ही राज्य सरकारे आणि स्थानिक प्रशासनाची जबाबदारी असल्याचेही स्पष्ट करण्यात आले. त्याशिवाय, जिथे जिथे शक्य असेल, तिथे तिथे नवे उद्योग उभारताना ते मोठ्या आणि जनवस्तीपासून दूर, शहराबाहेर उभारले जावेत, तसंच महानगरपालिका प्रशासनाला अधिक सक्षम, बळकट करण्याची आवश्यकता, या योजने अंतर्गत मांडली गेली. (<http://planningcommission.gov.in/plans/planrel/fiveyr/index6.html>)

या काळात बहुतांश राज्यांनी ब्रिटीशांच्या नगरविकास आराखड्याच्या धर्तीवर आपापले नवे नगरविकास कायदे तयार केले. खरं तर, देशाच्या नगरविकास धोरणाच्या दृष्टीने, तिसरी पंचवार्षिक योजना ही एक 'समीक्षात्मक आराखडाच' मानायला हवी. (शां १९६-२२६).

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेतही (१९६९-७४) प्रादेशिक आणि शहरी अशा संतुलित विकासाचे धोरण पुढे नेण्यात आले आणि नगरांच्या विकास आराखड्यानुसार कामे हाती घेण्यात आली. दिल्ली, बृहन्मुंबई आणि कोलकाता या महानगरांच्या आसपासच्या प्रदेशांच्या अभ्यासाची सुरुवात झाली. (<http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/4th/4planch19.html>)

केंद्र सरकारने दिलेल्या विशेष निधीतून चंदीगढ, गांधीनगर, भोपाळ आणि भुवनेश्वर अशा राजधानींच्या शहरांमधे विकासकामे सुरू झाली. नागरी कायदांमधे सुधारणा करण्यावर भर देत, राज्यांना नगरविकासात अडथळे ठरणाऱ्या जुन्या कायदांमधे दुरुस्ती करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या. याचाच परिणाम म्हणून पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात, १९७६ साली नागरी जमीन सीलिंग आणि नियमन कायदा संमत करण्यात आला. महानगरपालिकांच्या प्रशासकीय अधिकार क्षेत्राबाहेर वाढणाऱ्या जागांसाठी महानगर प्रदेश विकास नियोजन प्राधिकरण बनविण्याचा सल्लाही सर्व राज्य सरकारांना देण्यात आला. याच योजनेच्या काळात, १९७४ साली महाराष्ट्र सरकारने मुंबई महानगर विकास कायदा मंजूर केला. या कायदांतर्गत, २६ जानेवारी १९७५ साली मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण म्हणजेच एम एम आर डी ए ची स्थापना करण्यात आली. याच कालावधीत, नागरी स्थानिक संस्था, गृहनिर्माण मंडळे आणि इतर संस्थांच्या प्रकल्पांना निधी देण्याच्या उद्देशाने, गृहनिर्माण आणि नगरविकास प्राधिकरण (सिडको) ची ही स्थापना करण्यात आली. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे, या योजने अंतर्गत, महानगरे आणि राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्वाच्या काही संस्थांना विशेष आर्थिक सहाय्य देण्यात आले. ही मदत, पाचव्या पंचवार्षिक योजनेतही चालू राहिली (१९७४-७९). या अंतर्गत, कोलकाता, मुंबई आणि चेन्नई या शहरांना एकात्मिक नगरविकास कार्यक्रमांतर्गत निधी देण्यात आला. त्याशिवाय राष्ट्रीय पातळीवरील महत्वाच्या अशा काही शहरांनाही आर्थिक

सहाय्य देण्यात आले. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत महानगरांना विशेष महत्व देण्यात आले होते. मात्र, नागरी आणि औद्योगिक विकेंद्रीकरणाचे धोरण प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत कायम ठेवले गेले.

सहाव्या पंचवार्षिक योजने अंतर्गत (१९७८-८३) छोट्या आणि मध्यम शहरांच्या विकासावर भर देण्यात आला. एक लाख पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांसाठी केंद्र सरकारने १९७९ साली एकात्मिक लघु आणि मध्यम नगरविकास योजना सुरू केली. या योजने अंतर्गत, देशातील सुमारे २०० लघु आणि मध्यम शहरांसाठी ९६ कोटी रुपयांचा निधी देण्यात आला. (<http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/welcome.html>)

भारतातील नगरविकास धोरण आणि नियोजनाला दिशा देणाऱ्या काही महत्वपूर्ण संस्थात्मक विकास प्रकल्पांना सातव्या पंचवार्षिक योजनेत मंजूरी देण्यात आली. नागरीकरणासंदर्भातील राष्ट्रीय आयोगाने ऑगस्ट १९८८ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. या अहवालातील शिफारसीच्या आधारावर लोकसभेत १९८९ या वर्षी राज्यघटनेत ६५ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या विधेयकात, पहिल्यांदाच नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक दर्जा देण्याचा प्रयत्न झाला. तसेच, सत्ता आणि अधिकारांच्या विकेंद्रीकरणासाठी एक त्रिस्तरीय संघराज्य व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. ज्यात सर्वात वर केंद्र सरकार, मध्यभागी राज्य सरकार तर सर्वात खाली स्थानिक संस्था होत्या. मात्र, हे विधेयक राज्यसभेत संमत होऊ शकले नाही. हे विधेयक राज्यांच्या अधिकारांवर

गदा आणणारे असल्याचे सांगत, त्याला विरोध करण्यात आला. त्यानंतर, विधेयकात काही सुधारणा करून ७४ वे घटना दुरुस्ती विधेयक १९९२ साली पुन्हा मांडण्यात आले. यावेळी विधेयकाला, संसदेच्या दोन्ही सभागृहात मंजूरी मिळाली आणि, मार्च १९९३ साली नवा कायदा अस्तित्वात आला.

आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात, १९९३-९४ साली, मुंबई कोलकाता, चेन्नई, बंगळुरू आणि हैद्राबाद या पाच शहरांसाठी मेगासिटी योजना अस्तित्वात आली. त्याशिवाय, लघु आणि मध्यम शहरांसाठीची जुनी योजनाही नव्या स्वरूपात सुरू करण्यात आली. अशा छोट्या शहरांमध्ये पायाभूत विकास कार्यक्रम राबवून, रोजगार निर्मिती करण्यावर भर देण्यात आला जेणेकरून छोट्या आणि मध्यम शहरांतून महानगरांमध्ये होणारे स्थलांतर रोखता येईल तसेच, खेड्यापाड्यातील लोकांसाठी विकासाचे केंद्र म्हणून, लघु आणि मध्यम शहरांचा विकास करण्यावर भर देण्यात आला. महानगरांसाठीच्या बृहद आराखड्याच्या धर्तीवर, मध्यम आणि छोट्या शहरांना केंद्रीभूत ठेवून प्रादेशिक विकास आराखडा तयार करण्याची कल्पना मांडण्यात आली. निधीची कमतरता हा विकासातला मोठा अडथळा असल्याचे लक्षात घेत, अर्थसंकल्पीय किंवा संस्थात्मक पातळीवरच्या आर्थिक तरतूदीच्या पलीकडे निधीची व्यवस्था करण्याची गरज व्यक्त करण्यात आली. (<http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/8th/vol2/8v2ch13.htm>)

नवव्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत (१९९७-२००२), राज्यांच्या नागरिकरणाचे धोरण निश्चित करतांना विविध नगरविकास योजनांमध्ये एकजिनसिपणा निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील बहुतांश विकास कार्यक्रम नवव्या पंचवार्षिक योजनेतही राबवले गेले असले तरी यावेळी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक स्वायत्तता आणि अधिकार मिळावेत, या दृष्टीने विकेंद्रिकरणावर भर दिला गेला. त्यातून स्थानिक प्रशासनामध्ये स्पर्धात्मकता आणि कार्यक्षमता वाढेल, असा उद्देश होता. या आधि, नागरीकरणाच्या दृष्टीने राबवण्यात आलेल्या 'एन आर वाय', 'यु बी एल पी' आणि 'पी एम आय यु पी ई पी' या सर्व योजना एकमेकांमध्ये विलीन करून, १ डिसेंबर १९९७ पासून अधिक प्रभावी अशी स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना लागू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत, दोन उपाययोजना कार्यान्वित करण्यात आल्या. १. नागरी स्वयंरोजगार आणि २. नागरी रोजगार. या दोन्ही योजना 'एन आर वाय' आणि 'पी एम आय यु पी ई पी' अंतर्गत अस्तित्वात होत्या. या योजनांची आता या एकाच कार्यक्रमांतर्गत पुन्हा आखणी करण्यात आली. नंतर, या दोन्ही योजनां अंतर्गत असलेल्या निवारा योजना विलीन करून १९९७ साली राष्ट्रीय झोपडपट्टी पुनर्विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला.

(<http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/9th/vol2/v2c2->). मात्र, आर्थिक वर्ष २००५-०६ पासून हा कार्यक्रम बंद करण्यात आला. तसेच, आणखी एक विरोधाभास म्हणजे, छोट्या

आणि मध्यम शहरांसाठीचा निधी अतिशय अपुरा होता. उदाहरणार्थ, या योजने अंतर्गत आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरपर्यंत ९०४ गावांचा विकास करण्यात आला, मात्र, त्यासाठी केंद्राने केवळ २८३.९६ कोटी रुपयेच निधी दिला. २००१ च्या जनगणनेनुसार देशातील ४५०० शहरांचा समावेश या योजनेत होऊ शकला असता, मात्र या योजनेसाठी निधी अपुरा दिला गेला तसेच एकूण पात्र गावांपैकी केवळ एक पंचमांश गावेच या योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आली. अशा परिस्थितीत, या गावांना 'विकासाची केंद्रं' म्हणून तयार करणे, नागरीकरणाची व्याप्ती वाढवणे आणि प्रादेशिक विकास करणे, जवळपास अशक्यच ठरले.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात (२००२-०७) एक सत्य समोर आले की, नागरीकरणामुळेच ८० आणि ९० च्या दशकात, देशाची अर्थव्यवस्था बळकट झाली आणि आर्थिक उदारीकरण शक्य झाले. आणखी एक गोष्ट लक्षात आली ती म्हणजे, शहरांसाठीचा मेगा सिटी प्रकल्प, छोट्या आणि मध्यम शहरांसाठी एकात्मिक विकास प्रकल्प आणि गतिमानतेने चालवण्यात आलेला नागरी पाणीपुरवठा प्रकल्प या सर्व योजनांचे यश मर्यादित स्वरूपाचे होते. त्याशिवाय, गतकाळात, या योजनेची व्याप्ती आणि केंद्राचे सहाय्य अपुरे व असमान होते. त्यामागे कदाचित, निधी प्रक्रिये बाबतचे मुद्दे किंवा मर्यादित आर्थिक सहाय्य, अशी करणे असतील, सध्या अस्तित्वात असलेल्या 'आय डी एस एम टी' किंवा मेगा सिटी प्रकल्पांतर्गत अनेक शहरांमधील पायाभूत कामे केंद्राचं पुरेसं आर्थिक सहाय्य न मिळाल्याने रखडले.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत, आणखी एक बाब निदर्शनाला आली, ती म्हणजे 'एन एस डी पी' या योजनेची फलनिष्पत्तीही समाधानकारक नव्हती. कारण राज्य सरकारने त्यांना वेळेत निधी पुरवठा केला नाही. दारिद्र्य रेषेखालील जनतेला घरे देण्यासाठी किंवा असलेली घरे सुयोग्य बांधण्यासाठी सरकारने त्यांना २००१-२००२ साली वाल्मिकी - आंबेडकर आवास योजना (व्ही ए एम बी ए वाय) सुरू केली. या योजनेसाठी, शहराच्या आकारमानानुसार, प्रत्येक घरामागे २० ते ३० हजार रुपयाचे अनुदान देण्यात आले. या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीत आणखी एक गोष्ट जाणवली ती म्हणजे, निमसरकारी संस्था आणि विकास प्राधिकरणासारख्या मंडळांनी या प्रकल्पांना पाठिंबा द्यावा किंवा नागरी स्थानिक संस्थां सोबत भागीदारीतून हे प्रकल्प पूर्ण करावेत. मात्र, नागरी स्थानिक संस्थेची कामे आपल्या हातात घेऊ नयेत. एकूणच, दहाव्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत, काही बाबींचे ठळक निष्कर्ष काढता आले. लोकशाही व्यवस्था अधिक बळकट केल्याशिवाय आणि नागरी स्वराज्य संस्थांची संस्थात्मक बांधणी होईपर्यंत नगरविकासाचे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकत नाही. http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/10th/volume2/v2_ch6_1.pdf

अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत (२००७-१२) नागरी धोरण आणि कार्यक्रमाबाबत काही नवे बदल करण्यात आले. त्यातील महत्वाची विकास धोरणे पुढील प्रमाणे :-

१. क्षमता आणि सुधारित आर्थिक व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिक बळकट करणे.

२. जमिनीचा विकास आणि त्यांना नियम मुक्त करून त्यांची क्षमता आणि उत्पादकता वाढवणे.
३. सार्वजनिक क्षेत्राची नागरी पायाभूत क्षेत्रावरील मत्केदारी संपुष्टात आणणे आणि खाजगी क्षेत्रांसाठी गुंतवणुकीला पोषक वातावरण तयार करणे.
४. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांच्या कार्यपद्धतींचे निरीक्षण करणारी स्वायत्त नियमन संस्था स्थापन करणे.
५. दारिद्र्य कमी करणे.
६. तंत्रज्ञान आणि संशोधनाचा व्यापक वापर करणे.

नगरविकास धोरणाला पुनरुज्जीवित करण्याच्या दृष्टीने केंद्र सरकारने डिसेंबर २००५ मध्ये, 'जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजना' (जे एन एन आर एम) सुरू केली. या व्यापक योजने अंतर्गत सुरुवातीला देशातल्या निवडक ६३ शहरांमध्ये मूलभूत सुविधा आणि पायाभूत प्रकल्पांच्या एकात्मिक विकास करण्याकडे लक्ष केंद्रित करण्यात आले. या योजनेचा मुख्य भर, शहरातील गरीबांना मुलभूत सुविधा पुरविणे, हा आहे. यात गृहनिर्माण, पाणी पुरवठा, स्वच्छता, रस्ते बांधणी, नागरी वाहतूक, जुन्या, आतल्या रस्त्यांची दुरुस्ती इत्यादी या आधीच्या मेगा सिटी, आय डी एस एम टी, एन एस डी पी, व्ही ए एम बी ए वाय या सर्व योजना जे एन एन यु आर एम मध्ये विलीन करण्यात आल्या.

जे एन एन यु आर एम योजना स्थूलमानाने दोन भागात विभागली गेली आहे. १. नागरी पायाभूत प्रकल्प आणि प्रशासन उपयोजना (युआयजी), २. नागरी गरीबांना मूलभूत सुविधा पुरवणारी उपयोजना (बी एस व्ही पी) या योजनेत

६३ शहरांचा समावेश करण्यात आला. या योजनेव्यतिरिक्त शहरांची विकासकामे, म्हणजेच छोट्या आणि मध्यम शहरांची विकासकामे, नागरी पायाभूत विकास योजना (यु आय डी एस एस एम टी) आणि एकात्मिक गृहनिर्माण व झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम (आय एच एस डी पी) या अंतर्गत करण्यात आली. गृहनिर्माण आणि नागरी दारिद्र्य निर्मुलन मंत्रालय, बी एस यु पी आणि आय एच एस डी पी या योजनांसाठी नोडल मंत्रालय म्हणून काम पाहत. या योजने अंतर्गत गरीबांना स्वच्छता, पाणी पुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन, घनकचरा व्यवस्थापन इत्यादी सेवा सुविधाही पुरवल्या जातात. तर दुसरीकडे, नगरविकास आराखडा (सी डी पी) तयार करणे अनिवार्य करण्यात आले आहे. या आराखड्यात शहराच्या विकासाविषयी दूरगामी योजना आणि तिच्या कार्यान्वयाची रूपरेषा असणे आवश्यक आहे. या योजनेअंतर्गत अनेक शर्तीहीलागू करण्यात आल्या आहेत. जसे, १९७६ चा कमाल जमीन धारणा कायदा, नागरी सुधारणांच्या दृष्टीने मागे घेणे, नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक सक्षम करणे, क्षमता बांधणी आणि महानगरपालिकांच्या जबाबदारीच्या तत्वात सुधारणा इत्यादी. त्याशिवाय सार्वजनिक - खाजगी भागीदारीच्या माध्यमातून खाजगी क्षेत्रांना विकासप्रक्रियेत सहभाग आणि गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे, हे उद्दिष्टही या योजनेत समाविष्ट आहे. एस जे एस आर वाय योजनेअंतर्गत रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य निर्मुलन करण्यावरही अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत भर देण्यात आला आहे. यासाठी कौशल्यविकास, स्वसहायता गट, लघु उद्योजक आणि

स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देणे, असा कार्यक्रम ठरविण्यात आला. केरळमधील 'कुटुंबश्री' योजनेचे आदर्श मॉडेल आणि देशाच्या इतर भागात राबवण्यात आलेल्या योजना, एस जे एस आर वाय अंतर्गत अंमलात आणण्याच्या सूचना, राज्यांना देण्यात आल्या. पंचवार्षिक योजनेचा अर्धा कालावधी संपल्यानंतर जे मूल्यमापन झाले, त्यानुसार, जे एन एन यु आर एम योजनेसाठी अधिक निधी आवश्यक आहे, हे सत्य लक्षात आलं. या योजनेसाठी खरेतर, ३ ते ४ लाख कोटी रुपयांची गरज होती, मात्र योजनेच्या सात वर्षांच्या कालावधीत (२००५-१२) केवळ ६६,००० कोटी रुपयांचा निधीच वितरीत करण्यात आला. (http://planningcommission.nic.in/plans/mta/11th_mta/chapterwise/chap18_urban.pdf)

बाराव्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत, (२०१२-१७) जे एन एन यु आर एम योजना अधिक बळकट करण्याचे आणि नागरी सुधारणेच्या प्रक्रियेत अधिक महत्वाची भूमिका देण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत खालील घटकांचा समावेश आहे :-

१. नागरी पायाभूत व्यवस्था आणि प्रशासन (यु आय जी)
२. राजीव आवास योजना (आर ए वाय)
३. राजीव आवास योजने अंतर्गत समाविष्ट नसलेल्या झोपडपट्ट्यांचे पुनर्वसन.
४. क्षमता बांधणी.

या महत्वाकांक्षी योजनेच्या अंमलबजावणीत अनेक त्रुटी राहिल्या. त्यातील काही अडथळेही होते. महत्वाचे

म्हणजे, नगरविकास योजनांचे प्रभावी नियोजन, अर्धवट राहिलेल्या सुधारणा आणि प्रकल्पांची मंदावलेली गती, यामुळे या योजनेला म्हणावे तसे यश आले नाही. विकासप्रकल्पांसाठी भूसंपादन रखडणे, विविध नियामक संस्थांकडून मंजुर्या मिळविण्यास झालेला उशीर यामुळेही प्रकल्पांचे कामे पूर्ण होण्यास विलंब झाला. अनेक शहरांमध्ये नागरी नियोजन अजून सुरूच झाले नाही, तर काही ठिकाणी ते अधिक प्रभावी आणि सर्वसमावेशक करण्याची गरज आहे. त्याशिवाय, शहरांना लागून असलेला मात्र, सीमेबाहेरचा भाग या शहरी नियोजन योजनेत समाविष्ट झालेला नाही.

देशाला झोपडपट्टी मुक्त करण्याच्या उद्दिष्टाने २ जून २०११ रोजी राजीव आवास योजना, प्रायोगिक स्तरावर दोन वर्षांसाठी सुरू करण्यात आली. त्यानंतर दोन वर्षांनी म्हणजे, ३ सप्टेंबर २०१३ रोजी केंद्र सरकारने राजीव गांधी आवास योजनेला २०१३-२०२२ या कालावधीसाठी मंजूरी दिली. या योजनेचा प्रमुख उद्देश राज्य सरकार आणि महानगर पालिकांना झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेसाठी सहाय्य करणे, आणि तिथल्या नागरिकांना हक्काचा निवारा देणे, झपाट्याने होणाऱ्या नागरीकरणात या गरिबांना सामावून घेणे जेणेकरून या शहरीकरणात आणखी झोपडपट्ट्या तयार होणार नाहीत. ही योजना शहरातील सर्व झोपडपट्ट्यांना (अधिकृत/अनधिकृत दोन्ही) लागू आहे. केंद्र सरकार, किंवा त्यांचे उपक्रम संसदीय कायदांतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या स्वायत्त संस्था, राज्य सरकार किंवा त्यांचे उपक्रम नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी संलग्न संस्था किंवा खाजगी क्षेत्र, या सर्व

ठिकाणी असलेल्या झोपडपट्ट्यांना ही योजना लागू आहे. शहराच्या सीमेच्या आत असलेल्या गावांमध्ये नागरीकरण झाल्यास, या गावांमध्येही ही योजना लागू राहिल. तसंच, शहरातील बेघर आणि फुटपाथवर राहणाऱ्यांसाठीही ही योजना आहे. (http://mhupa.gov.in/ray/ray_index.htm)

नागरी दारिद्र्य निर्मुलन आणि रोजगारनिर्मितीसाठी एस जे एस आर वाय अंतर्गत सुरू असलेली योजना बाराव्या पंचवार्षिक योजने अंतर्गत, 'राष्ट्रीय नागरी आजीविका योजना' नावाने पुनरुज्जीवित करण्यात आली आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश, नागरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या रोजगार संधींचा शहरी गरिबांना लाभ मिळण्यासाठी त्यांच्या क्षमता आणि कौशल्य विकास करणे, हा आहे.

विश्लेषकांच्या मते, नागरी विकासासाठी करण्यात आलेल्या ७४ व्या घटनादुरुस्तीची अंमलबजावणी अर्धवट झाली. कारण राज्य सरकारांनी यासाठी, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पुरेसे अधिकार दिले नाही. घटनादुरुस्तीत तशी तरतूद असूनही, दुर्दैवाने त्याची अंमलबजावणी झाली नाही. तर दुसरीकडे, अनेक ठिकाणी प्रभावी अंमलबजावणी न होण्याचे कारण म्हणजे, नागरी भागात कुठल्या एका यंत्रणेचे नियंत्रण नसणे किंवा स्थानिक पातळीवर योजनांचे अभिसरण होण्यात असलेला अभाव! (एच पी ई सी - २०११-२३)

नागरी प्रशासन आणि नियोजन: भविष्यातील मार्ग :

भारताची नियोजन प्रक्रिया ही केंद्रीकृत, वरून खाली येणारी आणि विभाग आधारित आहे. नागरी विकास नियोजन, ज्यात, नागरी गृहनिर्माण, पाणीपुरवठा,

स्वच्छता, झोपडपट्टी पुनर्विकास, नागरी पायाभूत सुविधा, मेगा सिटी आणि छोट्या तसेच मध्यम शहरांचा विकास, अशी सर्व क्षेत्र आहेत, तिथेही नियोजनाची हीच पद्धत आहे. नागरी पुनर्विकास हा राज्यांच्या अखत्यारीतील विषय असला तरीही, एकात्मिक नगरविकास धोरण आणि नियोजनात राज्यांचा अल्प वाटा असतो. आतापर्यंत तरी, राज्य नियोजन आयोग/ मंडळांनी स्वतःहून नगरविकासाच्या काही योजनांचा प्रस्ताव आणलेला नाही. नगरविकासासाठी राज्य सरकारे, केंद्रीय नियोजन आयोगाचे सल्ले किंवा केंद्रीय स्तरावरील तज्ञांच्या मार्गदर्शनावरच अवलंबून आहेत. तर दुसरीकडे, नगरविकास मंत्रालय अतिशय महत्वाचे आहे. कारण या विभागाकडे सतत वाढणाऱ्या शहरांना वीज, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, इंधन सुविधा अशा सर्व मूलभूत सेवा-सुविधा पुरवाव्या लागतात. नगरविकास खात्याकडे रस्ते वाहतूक, दळणवळण, वायु आणि जल प्रदूषण, घनकचरा व्यवस्थापन आणि कायदा सुव्यवस्था राखणे, या सर्व जबाबदाऱ्या महत्वाच्या आहेत. नागरी नियोजनाची जबाबदारी महानगरपालिका, नगर पालिका किंवा नगर परिषदांची असते. त्यांना राज्य सरकारांचा पाठिंबा आहे. यासाठी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना पुरेसा निधी, अधिकार आणि स्वायत्तता देऊन सक्षम बनवणे गरजेचे आहे. तसंच, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची प्रशासकीय, व्यवस्थापकीय आणि तांत्रिक क्षमताही वाढवायला हवी. नागरी नियोजन हे नगर विकास खात्यापासून वेगळे करता येणार नाही. मोठ्या नागरी पट्ट्यांमध्ये जे अनेक महापालिका क्षेत्रात आणि गावांमध्ये पसरलेले आहेत, अशा ठिकाणी नियोजनाची जबाबदारी 'महानगर नियोजन समितीची' असेल, असे ७४

व्या घटना दुरुस्तीद्वारे स्पष्ट करण्यात आले आहे. भारतातील अनेक शहरांमध्ये प्रभावी नगरविकास नियोजन नसल्याचे आपल्याला जाणवते. अनेक शहरांसाठी असलेले विकास आराखडे कालबाह्य झाले आहेत आणि त्यामुळे ते आजच्या नागरी समस्या हाताळण्यात अपयशी ठरताना दिसतात. अनेक ठिकाणी जिथे आराखडे अद्ययावत किंवा नवे करण्यात आले आहेत, तिथे ते सल्लागार आणि तांत्रिक तज्ञांनी तयार केले आहेत. खरं तर, शहराचा आराखडा तयार करतांना तिथे राहणाऱ्या नागरिकांना त्यात समाविष्ट करत त्यांच्या गरजा आणि समस्या जाणून घ्यायला हव्यात. या आराखड्यात जनतेचा सहभाग हवा आणि तो विकेंद्रित पद्धतीने तयार केला जावा. ७४ व्या घटना दुरुस्तीतील तरतुदीनुसार, स्थानिक स्वराज्य संस्थाना अधिक सक्षम आणि लोकाभिमुख केले जावे. सत्ता आणि कार्य या दोन्ही दृष्टींनी शहराच्या महापौरांना जबाबदार धरले जावे. जगाच्या पाठीवर अशी अनेक शहरं आहेत, जिथे निर्वाचित नगरसेवकांनी महापौरांच्या नेतृत्वाखाली नागरी प्रश्न सोडवले आहेत.

उदाहरणार्थ, लंडन आणि न्यूयॉर्कचे महापौर हे राजकीय धोरणे आणि प्रशासनिक निर्णयाबाबत त्यांच्या शहरांना थेट जबाबदार असतात आणि ही धोरणे राबवण्यासाठी आवश्यक स्रोत आणि अधिकार त्यांना मिळालेले आहेत. भारतात मात्र, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना असे अधिकार आणि स्रोत नसल्याने, नगर विकास प्राधिकरणासारख्या निमसरकारी संस्थांनी त्या त्या शहरांमधील बांधकाम उद्योग आणि पायाभूत सुविधांसारख्या महत्वाच्या क्षेत्राचे नियंत्रण आपल्या हातात घेतले आहे. तर दुसरीकडे, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, शिक्षण, आरोग्य आणि निवारा यांसारख्या मूलभूत सुविधा दुर्लक्षित

राहिल्या आहेत. नगरविकास हा राज्यांच्या अखत्यारीतील विषय असल्याने, राज्य सरकारांनी शहरांचे महत्व लक्षात घेऊन स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रशासकीय आणि क्षमतेच्या दृष्टीने अधिक अधिकार देऊन सक्षम करणाऱ्या नागरी सुधारणा करायला हव्यात. 'शहरे' ही काही मोजक्या लोकांसाठी भांडवल निर्मितीची साधने ठरण्यापेक्षा, शहरांकडे मानव विकासाचे इंजिन म्हणून बघण्याची गरज आहे.

संदर्भ:

१. आशिष बोस (१९८०), इंडियाज अर्बानायझेशन (१९०१-२००१) दुसरी सुधारित आवृत्ती, टाटा मॅग्रा हिल प्रकाशन (Tata McGraw Publication), नवी दिल्ली.
२. आर बी भगत आणि एस मोहंती (२००९)
३. नियोजन आयोग, भारत सरकार (२००८) अकरावी पंचवार्षिक योजना
४. नियोजन आयोग, भारत सरकार (२०१३) बारावी पंचवार्षिक योजना (२०१२-२०१७)
५. नियोजन आयोग, भारत सरकार (२०१०) संदर्भ कागद पत्रे
६. एचपीईसी उच्च स्तरीय तज्ञ समिती (२०११) नगर विकास मंत्रालय, भारत सरकार
७. आर रामचंद्रन, (१९८९)
८. अन्नपूर्णा शॉ (१९९६)

(आर. बी. भगत - लेखक सध्या इंटरनेशनल इंस्टिट्यूट फॉर पॉपुलेशन साइंसेस, मुंबई येथे अधिष्ठाता व प्राचार्य म्हणून कार्यरत आहेत. यांनी यापूर्वी टाटा सामाजिक विज्ञानसंस्था (TISS) मुंबई येथेही काम केले आहे. संपर्कासाठी ईमेल-rbbhagat@iips.net)

वेगवान शहरांसाठी नियोजन - मात्र आरंभ कुठून करावा?

एस्. चंद्रशेखर, निहारिका व्यंकटेश

गरिब किंवा श्रीमंतीचे परिमाण न लावता सर्व रहिवाशांना वेगवान विकसनशील शहरांमध्ये निवाऱ्याची सोय करणे हे खरे आव्हान होते. भारतासारख्या बहुलोकसंख्या असलेल्या देशात 'नागरिक हे केंद्रबिंदु असायला हवे' तथापि, वेगवान शहरांच्या परिभाषेच्या कृतीशिलतेपेक्षा या लेखात लोकांसाठी निर्माण करण्यात येणाऱ्या सर्व स्थानिक सुविधांचा रोड मॅप 'वेगवान शहरे' या संकल्पनेतर्गत केला आहे.

“वेगवान शहरे” ही संकल्पना नव्या सरकारच्या विकास आराखड्यातील अनेक घटकांपैकी एक होय. १० जुलै २०१४ रोजी प्रस्तुत केलेल्या अर्थसंकल्पामध्ये केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी १०० वेगवान शहरांसाठी ७०६० कोटी रुपयांचा अर्थसंकल्पीय निधी मंजूर केला. त्याविषयी बोलताना मंत्रीमहोदय म्हणाले की, “शंभर वेगवान शहरांचा विकास करण्याचा दृष्टीकोन म्हणजे आधुनिकीकरणाने अस्तित्वातील मध्यम नगरांची आणि महानगरांची उपग्रहीय नगरे करणे.”

मात्र जर या अर्थसंकल्पाने एक अंदाजित खर्च आणि कालावधी स्पष्ट केला असता तर पुरेसा निधी या कामाकरिता बाजूस ठेवणे शक्य झाले असते. मात्र ही उणीव राहण्यामागे कारण हेच की, 'कुणालाच या वेगवान शहरामागे लागणाऱ्या एकूण गुंतवणुकीचा पुरेसा अंदाज नाही.'

या पुढे अधिक काही बोलण्याअगोदर आपण साऱ्यांनी याची नोंद घेतली पाहिजे की, 'वेगवान शहरे' या विषयावर जगभर मोहोळ उठले असले तरी वेगवान शहरे म्हणजे नक्की काय याचा कुणालाच काही अंदाज नाही किंवा कुणालाच ही संकल्पना स्पष्ट नाही. खरी गोष्ट अशी की, खूपशा परस्पर संबंधित गोष्टी या शहरांसंदर्भात प्रवाहात असतात. ज्यात, निर्मिती, सायबर, उद्योजन, बुद्धी, माहिती, जालीय तंत्रज्ञान आदि संदर्भीय विषय अंतर्भूत असतात.

जेव्हापासून ICT अर्थात् माहिती आणि संपर्क तंत्रज्ञान या उपरोक्त संकल्पनांशी संलग्न झाले आहे तेव्हापासून ICT या संकल्पनांचा अविभाज्य घटक झाले असून त्यांना परस्परांपेक्षा निराळे ठेवण्याची आवश्यकता नाही. विकासासाठी ICT वापरण्याची मूळ कल्पना 'जागतिक विकासक उद्दिष्टां मध्ये' स्पष्ट केली गेली होती. खरं म्हणजे आठव्या जागतिक विकास परिषदेत विकासाचा मागोवा घेण्यासाठी असलेल्या काही कसोट्यांपैकी ही एक, खाजगी क्षेत्राशी आणि नव्या तंत्रज्ञानाच्या विशेषतः माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानातून मिळणाऱ्या फायद्यांशी हातमिळवणी करते. भारत सरकारची कर आकारणी या कसोट्यांना पार करण्याच्या मार्गावर आहेच. लोकांसाठी या वेगवान शहरांना स्पष्ट करणे हे निशंकपणे अत्यंत विवाद्य आहे. गुजरात आंतरराष्ट्रीय अर्थ-तंत्र (Gueã Inerntionled Fin-Teced Ciedtyed) शहरांसारख्या वेगवान केंद्रीय व्यापारी जिल्ह्यांची वैशिष्ट्ये समजण्यास, पात्रतेस आणि आकलनास सोपी आहेत, अन् आव्हानात्मक गोष्ट ही की, समाजातील सर्व रहिवाशांसाठी गरीब वा श्रीमंत असा भेद न करता, सर्वसमावेशक असे वेगवान शहर उभारणे हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे, शिवाय भारतासारख्या देशात वेगवान शहरांची निर्मिती करताना तेथील जनतेला लोककेंद्रीत करायला हवे. लोकांकरिता अशी वेगवान शहरे उभारण्याच्या या कल्पनेची सतत ऋणी राहून वेगवान शहरे

म्हणजे नक्की काय हे समजून घेत, त्याच्या कार्यात्मक व्याख्येचा शोध घेत काथ्याकूट करण्यापेक्षा ह्या लेखाद्वारे आपण या प्रक्रियेच्या मार्गक्रमणाविषयी चर्चा करू.

वेगवान शहरे ही संकल्पना मुळात ध्येय नसून एक प्रक्रिया आहे आणि ह्याच त्याच्या वैशिष्ट्यामुळे वेगवान शहरांसाठी एकही स्विकृत व्याख्या उपलब्ध नाही. म्हणून वेगवान शहरे त्यांच्या नागरिकांसाठी ई-शासित झाली पाहिजेत, शहराच्या रचना आणि व्यवस्थेमध्ये सातत्याने सुधारणा होण्यासाठी लक्ष द्यायला हवे, पोषक विकास आणि सर्व संक्रमण विकास पुरवण्यासाठी योजनाबद्ध आराखडा करावयास हवा, त्याचबरोबर स्वयंचलन आणि विकास अनुप्रयोगांचा अधिकाधिक उपयोग करून घेता यायला हवा.

वेगवान शहरे निर्माण करण्याची सुरुवात होण्यासाठी लोककेंद्री तंत्र परिभाषा अनुप्रयोग (People Centric Technological Application)चा विकास झाला पाहिजे. विकासासाठी ICT ची शक्ती वापरण्याची कल्पना केवळ विकासासाठीच नव्हे तर विशेष करून प्रशासकीय पारदर्शकतेसाठी सुध्दा केली जावी, ही गोष्ट भारतात काही नवी नाही. त्यामुळेच या गोष्टीने वेगवान शहरी निर्माण करण्याच्या कल्पनेला जन्म दिला. कारण भारताची राष्ट्रीय ई-शासन योजनाच म्हणते की, 'सर्वसामान्य मनुष्याला त्याच्या स्वतःच्या परिसरात सर्व शासकीय सेवा पुरवण्याची व्यवस्था व्हावी, सामान्य सेवासाधन पुरवठ्याद्वारे आणि सामान्य मनुष्याच्या प्राथमिक गरजा ध्यानी ठेवत परवडतील अशा किंमतीत या सेवा पुरवत, त्यांच्या कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि विश्वसनीयता याबाबत सर्वांस आश्चस्त करावे'. ४०४१ वैधानिक

शहरे, ३८९४ जनगणना नगरे, शहरी एकत्रीकरण ४७५ अर्बन, ९८१ वाढीव ठिकाणे आणि ६४०८६७ गावांना जबाबदार असलेल्या २३८६१७ ग्रामपंचायतींनी जर ही भूमिका प्रभावीपणे निभावली तर प्रशासनाचा प्रत्येक घटक ई-शासित खात्रीने होईल. मात्र हे करताना आपल्याकडे प्राथमिक गरजेची गोष्ट म्हणजे ग्रामीण भागात आंतरजालाची उपलब्धता आणि त्यासाठी म्हणजे Digital India साठी जवळपास ५००कोटी रुपयांची गरज आहे. थोडक्यात काय, तर ई-शासन अर्थात शासनाने उचललेले पाऊल या घोडदौडीचा पहिला मैलाचा दगड आहे आणि त्याचा शहरांच्या वेगवानतेच्या दिशेने जाताना त्यावर पकड मिळवण्याची आवश्यकताही आहे.

जसजसे ई-शासनाचे वारे देशभर पसरले, तसतसे फक्त १०० वेगवान शहरांनाच केंद्रीत करण्यापेक्षा प्रत्येक वस्ती वेगवान करणेही अधिक समर्पक राहिल. सुरुवातीला १०००० वर लोकसंख्या असलेली केवळ ४८६२ गावे वेगवान होऊ शकतील. ज्यायोगे भारताच्या ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ८.६% जनता व्यापता येईल. शहर परिसारातील लोकसंख्या ५००० ते ९९९९ असलेली गावेही सरकारला केंद्रीत करता येईल. ज्यामुळे मोठमोठ्या गावांपैकी बहुतांश गावे आणि नगरानजिकची गावांचेही शहरीकरण होईल. अशी योजना निश्चित हुशारीची ठरेल. प्रशासन आणि सेवापुरवठा दृष्टीने शहरे वेगवान करण्यासाठी उचललेली पाऊले ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या ई-पंचायत प्रकल्पाच्या कक्षेत येऊ शकतील. या प्रकल्पामध्ये पंचायतीच्या सर्व कार्यांचा अर्थात नियोजन, पर्यवेक्षण, कार्यकरण, आर्थिक आढावा, हिशोबतपासणी,

सामाजिक ऑडिट आणि परवाने प्रमाणपत्रे देणे वगैरे प्रश्नांसहित सर्व नागरी सेवांचा अंतर्भाव होतो. ई-पंचायतीच्या प्रकल्पाचा उपयोग वेगवान शहरीकरणासाठी लागणाऱ्या नियोजन उद्देशांसाठी व्हावयास हवा. केंद्रसरकार फिरत्या आरोग्य सेवा आणि ई-शिक्षण नमुन्याचे फायदे पाहून अजून विकसित करण्यादृष्टीने मार्ग पकडत आहे. हीच पावले गावागावांवरही आणि सोबतच दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेसारख्या महत्वाच्या प्रकल्पांवर सुध्दा केंद्रीत व्हायला हवीत.

प्रत्येक ग्रामीण वसाहती वा भविष्यातील नगरे अधिक वेगवान होण्यासाठी खूपशा निर्णयांचे संघटन करण्याचा सल्ला दिला पाहिजे. हाच दृष्टीकोन भविष्यातील शहरीकरणाच्या नियोजनाचा गाभा असू शकतो. Reacitive धोरणाच्या अस्ताव्यस्त प्रसार धोरणाच्या तुलनेत प्राथमिक धोरणासाठीच्या नियोजनावर लक्ष्य केंद्रीत करतो. सध्या, सरकारी धोरणातील बहुतांश उपाययोजना ह्या ऋची प्राथमिकते वर अवलंबून असण्यापेक्षा पुर्नकृती शिलतेवर आधारित आहेत.

सप्टेंबर २०११मध्ये युसुफ मेहेरअली मेमोरिअलच्या निमित्ताने व्याख्यान देताना भारताचे उपराष्ट्रपती मोहम्मद हमीद अन्सारी शहरी शासन आणि सेवासुविधा यांच्या सुधारणें समोरिल आव्हानांबाबत बोलले. त्यांनी नमूद केलेले दोन मुद्दे संदर्भीय आहेत. पहिला मुद्दा असा की, गुंतवणूकीची पातळी आणि प्रकल्पांची निवड ही राजकीय दबाव आणि आर्थिक तणावांना कारणीभूत आहेत. काही टीकाकार आपल्या शहरातील काही निवडक उच्चभू वर्गावर टीकासत्र सोडतात आणि म्हणतात की, हे शहरीकरण इतर शहरी सामान्य जनतेची उपेक्षा करणारे

आहे, कारण याचा अधिकतम उपयोग काही मोजक्या सामाजिक गटांना मदत करण्यासाठी इतरांचे शोषण करण्याकरिता होतो आणि यामुळेच मोठ्या प्रमाणातील निकडीच्या सेवा आणि पायाभूत सेवांसाठी लागणारा निधी लहान व मध्यम शहरांसाठी लागणारा बलाढ्य महानगरांकडे वळवला जातो. दुसरीकडे ते म्हणाले की, आपल्याकडील शहरे आणि शासनयंत्रणा ही राजकीय झगडे आणि अर्थसंघर्षाचा नाट्यमंच बनले आहेत. या शहरांचा वापर केवळ सुधारमार्गांना प्रोत्साहित करण्यासाठीच नाही तर त्यांमधील चढाओढ रंगवण्यासाठीही केला जातो. काही लोक प्रशासकीय सेवांचे वा पालिका सेवांचे खाजगीकरण उचलून धरत आहेत त्यामते या सेवांचे खाजगीकरण केल्यास सार्वजनिक -खाजगी भागीदारी सरकारबरोबर झाल्याने कार्यसुलभता येईल व नियमन होईल, त्याचवेळी इतर लोक म्हणतात की, असे करणे म्हणजेच सामाजिक व आर्थिक विषमतेची रुजवात करणे होय.' म्हणूनच सरकार या शहरांतील सर्व रहिवाशांना प्राथमिक सेवा खात्रीने कशा मिळतील हे ठरवत आहे. मात्र फक्त वर्तमानातील रहिवाशांना मिळणाऱ्या सेवांमधील उणीवा पाहण्याची नव्हे तर भविष्यातील जनवाढीचा आढावा घेऊनच नियोजन करण्याचीही गरज आहे. खरेतर, जवाहरलाल नेहरू नागरी पुर्ननिर्माण अभियानाच्या विकास योजनेचा एक भाग म्हणून साकारलेले शहरे, भविष्यातील शहरी जनसंख्या वाढीचा नेमका अंदाज देण्यासाठी तितकी खात्रीलायक नाहीत. पण आपल्याला वस्त्या वेगवान करण्याविषयक नवी माहिती मिळत आहे आणि हा नवा घटक पर्यावरण आणि प्राथमिक सेवा यांचा तोल सांभाळण्याबाबत निश्चित खात्री देतो आहे.

सन २०११च्या आकडेवारी नुसार एकूण लोकसंख्येच्या १३.७५ दशलक्ष घरे झोपडपट्टीत मोडली जातात. म्हणजेच एकूण शहरी जनतेच्या १७ % लोक यात मोडतात. झोपडपट्टी सदृश्य वस्तीत राहणाऱ्या शहरी लोकांचाही जर एखाद्याने विचार केला तर वर उल्लेखलेला टक्का निश्चित कमी आहे असेच म्हणावे लागेल. २०११ नुसार, ४०४१ वैधानिक शहरांमध्ये ६३% झोपडपट्टी असल्याची नोंद आहे. मुळात बंदिस्त समाज आणि गर्दी यांच्याशी वेगवान शहरे ही कल्पनाच मुळात मेळ खात नाही. २६% शहरी जनता आजही लाकूड, शेणी, कोळसा सारखे निमशुद्ध इंधन वापरते. ही सवयही फार हुशारीची नाही कारण त्यामुळे अंतर्गत वायूप्रदूषण होते. वेगवान व चटपटीत होण्याची महत्वाकांक्षा मनी बाळगणाऱ्या प्रत्येक शहराची पायाभूत संरचना उत्तम असण्याची गरज आहे. त्यानंतरच उर्वरित गळती कमी करण्यासाठी वा किंमतीत तडजोड करण्यासाठी तंत्रज्ञान हातभार लावते. भारतातील शहरांबाबत म्हणायचे झाल्यास पाणी, आरोग्य आणि निवारा याबाबत अधिक वेगवान दृष्टीकोन ठेवण्याची गरज आहे. आता प्रश्न उरतो तो हाच की प्रशासकीय सेवांचा दर्जा कसा बरे उंचवावा ?

योग्य वा सावध निर्णय घेण्याच्या दृष्टीने विचार करता, भारतीय शहरांतील इतर अंगे अत्यंत दुःखदायी आहेत. तसेच सेवांच्या प्रवाही आकारणीवर आणि पायऱ्या पायऱ्यांनी सोडवावयाच्या गणितांसाठी ही गणितीय पध्दत अक्षम आहे. कारण हे अल्गोरिदम जे विकसित देशांतील शहरांत राबवणें अधिक सुसह्य आहेत ते उत्तम निर्णय घेण्यासाठी वा नागरिकांना सबल करण्यासाठी सहज साध्य नाहीत, असे नाही. गरजेची अशी

प्रशासन माहिती संकलन व्यवस्था विकसन करून चंदीगढ राज्य शासनाने सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे कार्य सुधारून दाखवले आहे. रायपूरमध्ये तर प्रत्येकास ग्राहकाच्या आवडीप्रमाणे स्वस्त धान्य दुकानाची निवड करून व्यवहाराधारित धान्य देण्यापेक्षा त्यांच्या सोयीप्रमाणे कमी प्रमाणात धान्य विकत घेता येण्याची सवलत देण्यात आली. शिधावाटप पत्राची वहनसुलभता ग्राहकांची संतुष्टता वाढवण्यास मदतीची ठरली. जर भारतातील प्रत्येक शहर रायपूर सारखे वागेल तर सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे कार्य सुधारता येईल. आणखी तार्किक विचार करता स्थलांतरितांना वा स्थलांतरीत कामगारांना शिधापत्रकांची वहनसुलभता अनुभवता येईल. अजून बारकाईने पाहिले तर एखाद्यास अजूनही इतर यशस्वीपणे उचललेले पावले दिसतील. आव्हान इतकेच की इतक्या मोठ्या लोकसंख्येत हे प्रयत्न कसे कायम ठेवता येतील. अन् कदाचित या प्रक्रियेत, मुळीच वेग नसलेली आणि अकार्यक्षम अशी शहरेसुद्धा वेगवान, सक्षम आणि उत्पादक होतील.

(*एस. चंद्रशेखर- लेखक इंदिरा गांधी इंस्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट मुंबई येथे प्राचार्य आहेत. शहरांतील गरिबी, स्थलांतर व शहरीकरण, ग्रामीण व शहरी भागांना जोडणारे दुवे आणि भारतातील कामगार वर्ग या विषयांवर यांनी संशोधन केले आहे. संपर्कासाठी ईमेल-chandra@igidr.ac.in*)

(*निहारिका व्यंकटेश - यांनी भारतीय तंत्रज्ञान संस्था, कानपूर येथून अर्थशास्त्र विषयात एम.एस.सी. पदवी प्राप्त केली असून सध्या त्या Tackling Agriculture -Nutrition Disconnect in India. या विषयावर संशोधन करीत आहेत. संपर्कासाठी ईमेल-niharikavk@gmail.com*)

झोपडपट्टी पुनर्वसनातील आव्हाने

– डॉ. मेधा सोमैया

आज तर 'राजकीय इच्छाशक्ती' या शब्दाची ढाल पूर्णतः पोकळ झाली आहे. त्याआड लपणे नोकरशाहा, समाजसेवकांना अशक्य झाले आहे. राजकीय अविश्वासार्हता हा या योजनेतील प्रमुख अडसर बनला आहे.

सैध्दांतिक - 'झोपडपट्टी वस्तीकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन हा पुनर्वसनातील प्रमुख सैध्दांतिक अडसर आहे. नकारात्मक मानसिकता (denial) आता बरीचशी सकारात्मक झाली आहे.

“कोणत्याही वाहनाने कुठल्याही शहरात शिरतांना वेशीवर कच्ची घरे, झोपडपट्टी लागली की समजायचे शहरांचे स्थानक जवळ आले कारण प्रत्येक शहराचा प्रथम दर्शनी तोंडवळा झोपडपट्टीच असतो” माझ्या संशोधनप्रबंधाची सुरुवात वरील वाक्याने झाली. संशोधनाचा विषय होता. 'झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेतील राजकारण' आणि साल होते २००४!

दशक ओलांडले तरी आजही वर सांगितलेली वस्तुस्थिती तशीच आहे. लोकसंख्या वाढते आहे आणि परिणामतः शहरे आधिकाधिक बकाल होत चालली आहेत. १९५६ पासून झोपडपट्ट्या मुक्त शहरांसाठी प्रयत्न सुरू आहेत. तरीही झोपडपट्ट्याची वाढ ही दुपटीपेक्षा अधिक झाली आहे. मुंबईत सुमारे ६० टक्के जनता मुंबईच्या एकूण आकारमानाच्या केवळ ७ ते १२ टक्के जागेवर रहाते. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे समीकरण अजूनच क्लिष्ट आहे.

जेव्हा आपण पुनर्वसनातील आव्हानांबाबत विचार करतो तेव्हा महत्वाच्या अशा पाच घटकांचा समावेश होतो. १. आर्थिक २. राजकीय ३. सैध्दांतिक ४. मानवीय अधिकार ५. अंमलबजावणी

१. आर्थिक आव्हान सर्वात महत्वाचे आहे. १९८० पर्यंत झोपडपट्टी वस्ती नियंत्रण सुधारणा हा योजनांचा पाया

होता त्यानंतर जेव्हा वस्तीचा पुर्नविकास करणारी Slum redevelopment (SRD) योजना सरकारने हाती घेतली तेव्हा त्यांचा खर्च कोण करणार, झोपडपट्टीधारक की विकासक हा प्रश्न उभा राहिला? झोपडीधारकाने ठराविक रक्कम मोबदला भरून घराचा ताबा घ्यावा असे ठरले. त्यावर झोपडीधारकाला घर विना मोबदला मिळाला पाहिजे अशी मागणी पुढे आली. ती रास्तही होती. कारण झोपडीधारकाने ती जागा स्वतःच्या श्रमातून व पैशातून विकसित वस्ती योग्य केलेली असते. उदा. मालवणीची दलदलीची जागा घ्या किंवा भांडूप खदाणाची डोंगराळ जमीन घ्या. ती जागा रहाण्योग्य करण्यासाठी श्रम, पैसा आणि वेळ याची प्रचंड गुंतवणूक झालेली आहे. हयामुळे योजनेची सुरुवातच संथ झाली. पाच वर्षांच्या कालावधीत सुमारे पंधराशे वस्त्यांमधून केवळ बावन प्रस्ताव आले व त्यातील चार प्रस्तावांवर काम सुरू झाले.

एकंदरीत योजनेला नवी गती देण्यासाठी फुकट घरांची (Slum Rehabilitation Authority (SRA) ची तरतूद करण्यात आली. बांधकाम व्यावसायिकांचे आर्थिक गणित जुळावे म्हणून FSI (चटईक्षेत्र निर्देशांक) बरोबरच हस्तांतरणीय विकास हक्क (TDR) ची सोय करण्यात आली. आणि नव्वदीच्या दशकात हळूहळू ह्या

योजनेची सर्व सूत्रे विकासक - बांधकाम व्यावसायिकांच्या हातात गेली. त्यांना कर्जे मिळाली, त्यांची कर्जे माफ झाली. 'सर्वतोपरी स्वप्नपूर्ती' च्या प्रयत्नांमधून पंचवीस वर्षात 'झोपडपट्टी पुनर्वसन व पुनर्निर्माण' द्वारे सुमारे १,४०,००० घरकुले तयार झाली. आर्थिक गणिते पक्की होवूनही योजनेचा फायदा शहराचे बकालपण कमी करण्यासाठी झाला नाही.

२. राजकीय: गरीबी हा राजकारण्यांचा नेहमीच जिव्हाळयाचा विषय राहिला आहे. जशी देशातील गरिबी झोपडपट्ट्यांमध्ये वसू लागली तशी झोपडपट्टी हे मतपेटीच्या राजकारणाचे प्रमुख लक्ष्य बनले. दिलखेचक घोषणा, भावनिक आव्हाने, दादागिरी व तात्कालिक प्रलोभनांद्वारे एक लड्डू मतांचे राजकारण फोफावू लागले. झोपडपट्टी धारकांमधील काही बनचुकी मंडळी त्याचा फायदा उठवू लागली. उदाहरण दयायचे तर सत्तरपंच्याहत्तरच्या आधीच्या वस्त्या कोकणनगर, उन्नतनगर अशा नावांनी वसल्यानंतर कामराजनगर, मोरारजीनगर, संजय गांधीनगर, इंदिरानगर तर अलीकडे रमाबाई नगर, पंचशील नगर अशा नावाने वस्त्या उभ्या राहू लागल्या.

रातोरत मातंगनगराचे नेहरूनगर झाले तर आंबावाडीचे आंबेडकरनगर. झोपडपट्टी दादा स्थानिक नगरसेवक बनू लागले. शहरी राजकारण व ग्रामीण राजकारण यात फार मोठी दरी निर्माण झाली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूकांमध्ये वॉटर, गटर, मीटर महत्वाचे ठरू लागले आणि राज्य स्तरीय राजकारणात झोपडपट्टी पुनर्निर्माण व

पुनर्विकासाचा टक्का वाढला. महाराष्ट्राच्या निवडणूकीत २८८ पैकी मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक या शहरी भागातील ७० जागांवरील विजय राज्याच्या सत्ता संपादनात निर्णायक ठरू लागले. जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय पुनर्निर्माण मिशनमुळे कमाल जमीन धारणा कायदा (ULC) रद्द करावा लागला. BSUP 'शहरी गरीबांसाठी पायाभूत सुविधां' च्या अंतर्गत घरे बांधली गेली, RAY म्हणजेच 'राजीव आवास योजने'ची घोषणा झाली. परंतु धारावीसाठी शंभरकोटी हया काँग्रेसच्या शताब्दी सोहळ्यातील तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या व चाळीस लाख लोकांना मोफत घरे या मा. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या घोषणांमुळे जो उत्साह झोपडपट्टी वासियांमध्ये निर्माण झाला होता तो पुन्हा झाला नाही.

आज तर 'राजकीय इच्छाशक्ती' या शब्दाची ढाल पूर्णतः पोकळ झाली आहे. त्याआड लपणे नोकरशाहा, समाजसेवकांना अशक्य झाले आहे. राजकीय अविश्वासार्हता हा या योजनेतील प्रमुख अडसर बनला आहे.

३. सैध्दांतिक - 'झोपडपट्टी वस्तीकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन हा पुनर्वसनातील प्रमुख सैध्दांतिक अडसर आहे. "Burn them" ही पं. नेहरूची व इंदिरा गांधीची "demolish them" ही आणीबाणीतील नकारात्मक मानसिकता आता बरीचशी सकारात्मक झाली आहे. तरीही झोपडीत रहाणाऱ्या आणि न रहाणाऱ्यांची पुनर्वसनाकडे पहाण्याची भूमिका यात जमीन अस्मानाचा फरक आहे. बाहेरच्याला झोपडपट्टी वस्ती एक कलंक वाटतो म्हणून तो नको आहे.

त्यासाठी पुनर्वसन- पुनर्निर्माण हवे आहे. पर्यावरण, स्वच्छता, विकास हया दृष्टीने तो विचार होता मात्र झोपडपट्टीत रहाणाऱ्याची प्राथमिकता घरापेक्षा शिक्षण, नोकरी, आरोग्यसेवा, शौचालय आहे आणि अधिकृत मालकी ही त्याची प्रमुख मागणी आहे.

तसे पहायला गेले तर १९६० सालची झोपडपट्टी वस्ती आणि आताची झोपडपट्टी वस्ती यात पुष्कळ फरक पडला आहे तरीही काही सिध्दांत मात्र अचल आहेत.

- सर्व झोपडपट्ट्या वस्त्या एकसारख्या नाहीत. प्रत्येकीची चण व प्रकृती भिन्न आहे.
- झोपडपट्टी वस्तीवासीय गरीब असले तरी भिकारी नाहीत, पापभीरू आहेत. ते चोर- लुटारू नाही.
- उच्च शिक्षण व आरोग्य सेवा वगळता अन्य कुठल्याही गोष्टी फुकट/ मोफत हव्या असण्याकडे त्यांचा कल नाही, त्यासाठी सुध्दा गुणवत्ता पाहून खर्च करण्याची त्यांची तयारी आहे.
- पाणी, वीज, गटारे, शौचालये, परिसर स्वच्छता यासाठी वाजवी शुल्क व मालमत्ता कर सरकार दरबारी भरायला तो तयार आहे.
- झोपडपट्टी वस्तीकडे तो तात्पुरती व्यवस्था stepping stone म्हणून पहातो. हा आशेचा कवडसा त्याच्या जीवनात आनंद फुलवतो व त्याच्या आधारे उज्ज्वल भविष्याकडे वाटचाल करू इच्छितो.

आजचे झोपडपट्टी पुनर्विकास व पुनर्निर्माण वरील सिध्दांतावर आधारलेले

नाही, हा योजनेतील यशाचा प्रमुख अडसर आहे.

४. मानवीय अधिकार - खरे पहाता "Human Rights" मानव अधिकार हा झोपडपट्टी पुनर्विकास - पुनर्निर्माणाचा आधारस्तंभ बनायला हवा. मात्र, दुदैवाने तसे झाले नाही. ओल्गा टेलिस ने सत्तराव्या दशकात जिंकलेली न्यायलयीन लढाई मानव अधिकार व घटनेच्या तरतुदींवर आधारलेली होती. त्यामुळे झोपडपट्ट्यांचे विस्थापन दूरवर न करता वस्तीच्या जागेजवळच पुनर्विकास करावा हे सूत्र स्वीकारले गेले. त्यानंतर मात्र मानवाधिकाराच्या नावाखाली व्यक्तिगत विकासाची कास अनेक समाज सेवकांनी धरली. झोपडपट्टीवासियांची दिशाभूल केली. एका झोपडीच्या ऐवजी तीन किंवा चार झोपड्या दाखविण्याचा व्यापार केला. बायोमेट्रीक सर्वेक्षणाचे तीन तेरा वाजवले आणि मानवाधिकाराच्या नावाने अनेक प्रकल्प न्यायलयीन प्रक्रियेत रखडवले. आज न्यायालयीन प्रक्रियेमुळे रखडलेल्या प्रकल्पबाधितांची दुरावस्था हा स्वतंत्र लेखाचा विषय आहे.

५. अंमलबजावणी - झोपडपट्टी वस्ती पुनर्विकास, पुनर्निर्माणामधील नियोजन आणि अंमलबजावणी यांचे नाते सिनेमातील लव्ह स्टोरी आणि प्रत्यक्षातील लफडयासारखे आहे. वानगीदाखल ठाण्यातील एका वस्तीच्या पुनर्विकासासाठी योजना पहा. ही वस्ती आधीच समाज बहिष्कृतांची. कृष्णरोग्यांची ! मूळत घरे १२०० ! सरकारी नोंदणीत वाढून झाली दुप्पट तर बायोमेट्रीक सर्वेक्षणांपर्यंत घराची संख्या पोहोचली ५००० वर. झपाझप

इमले चढले, फटाफट रेशनकार्ड बनली. तडकाफडकी घटस्फोट झाले. पडदे टाकून संसार विभागले गेले. इतके झाल्यावर तरी प्रकल्प पूर्ण व्हावयास हवा होता, कारण जागा अत्यंत मोक्याची होती. (येथे एक लक्षात घ्यायला हवे की शहरांमधील व्यापारी मूल्य असलेल्या वस्त्यांचेच प्रस्ताव प्रामुख्याने येतात व यशस्वी होतात. खरा गरीब ज्या झोपडपट्टी वस्तीत राहतो त्या शहरकुसावरील वस्तींपर्यंत योजना पोहोचलेल्याच नाहीत). तर प्रकल्प मार्गी लागायला हवा होता पण तोपर्यंत सरकार बदलले, बाबू बदलले, खालचे कक्ष अधिकारी बढती मिळून दुसऱ्या विभागात वरील पदांवर गेले. नवी विटी नवे राज्य. नवे सरकार नवी घोषणा. धोरण बदलले. संबधित न्यायालयात गेले. वस्ती जागेवरच राहिली. लोकसंख्या वाढली. सुविधा अधिक तुटपुंज्या झाल्या. विकासाऐवजी वस्तीची दुर्गतीच झाली.

असे एक नाही तर अनेक उदाहरणे. अनेक केसेस, विभिन्न पैलू.

पुनर्विकासाच्या योजनेतील अंमलबजावणीच्या सुरुवातीच्या काळातील संक्रमण शिबीरे कुठे रस्त्याच्या कडेला तर कुठे मैदानामध्ये तात्पुरती म्हणून बांधली गेलेली, तिथे आता तिसरी पिढी नांदते आहे. अंमलबजावणीतील खाचखळगे हा प्रमुख अडसर दूर करणे अवघड आहे. अंमलबजावणीची खरी मेख तर पुनर्विकास पुनर्निर्माण झालेल्या इमारतींमध्येच आहे. नव्वद टक्के लोकांना जुनी वस्तीच बरी असे वाटते. त्यांच्या तक्रारीची यादी खालीलप्रमाणे -

१. इमारती सात मजली असल्यामुळे लिफ्टचा महिन्याचा खर्च परवडत

नाही. (मासिक पाचशेवर खर्च करणे एकूण कौटुंबिक आवक पंधरा हजाराच्या आत असलेल्या लोकांना परवडत नाही) दैनंदिन खर्चात वाढ.

२. बांधकामाचा दर्जा निकृष्ट
३. सर्व घरकुले भरली नसल्यामुळे संयुक्त खर्च जसे की वीज, पाणी, स्वच्छता इ. काही कुटुंबावरच बोजा
४. मोकळ्या जागांचा गैरवापर
५. गळणारी पाईपलाईन, तुंबणारी गटारे, तुटलेले नळ जोडणे इ.
६. वरील घरांमधील सांडपाणी गळती, खालील खोल्यांमध्ये झिरपणी.
७. पाणी वरच्या मजल्यांपर्यंत न चढणे
८. जवळपास शाळा, रेशनदुकान, बस स्टॉप, दवाखाना, बाजार नाही
९. जमीनीच्या मालकीचे वाद
१०. सोसायटीचे नोंदणीकरण नाही

याचबरोबर कुठे संडासाच्या टाकीला वायू बाहेर सोडणारा पाईपच नाही, कुठे उंच सखल जमिनीमुळे पाणी तुंबते. गटारातील पाणी रस्त्यावर येते. दोन इमारतीमध्ये चार फूट सुध्दा अंतर नाही.

ऊलटपक्षी विकासक व बिल्डर म्हणतात.

१. इमारतीत कसे रहायचे हे या लोकांना कळत नाही.
२. हे लोक ऑसिडचा मुक्त वापर करतात
३. पोटभाडेकरू ठेवतात, जागा विकून जातात.
४. सार्वजनिक मालमत्तेच्या चोऱ्या
५. बेकायदेशीर व्यवहार
६. अव्याजवी हावरटपणा
७. दादागिरी धाकदपटशा

८. स्थानिक राजकारणी व सरकारी आधिकाऱ्याच्या अवास्तव मागण्या इ.

एकदंरीत पहाता झोपडपट्टी पुनर्विकास व पुनर्निर्माणाच्या वाटेवर काटेच फार आहेत. त्यामुळे स्वैच्छिक पुनर्निर्माण प्रकल्पापेक्षा आजतरी, शहराच्या पायाभूत सुविधा विकासांमध्ये आड येणाऱ्या वस्त्यांचा 'अनिवार्य पुनर्निर्माण कार्यक्रम' च जास्त सुरू आहे. आणि त्यामध्ये प्रकल्पग्रस्तांचे समाधान होणे अवघड आहे. तरीही किमान घटकांचा समावेश करण्यासाठी GIS सारख्या आधाररेखानुरूप पुनर्विकास प्रकल्पाचा सामाजिक ताळेबंद ठेवणे जरूरीचे आहे.

कोणत्याही पुनर्वसन प्रकल्पाच्या (सोशल ऑडिट) सामाजिक ताळेबंदीची प्रकिया बायोमेट्रीक सर्वेक्षणाच्या पहिल्या दिवसापासून सुरू करावी लागेल. ढोबळमानाने त्यात तीन भाग असतील

१. पुनर्वसन पुर्वस्थिती जी, जी आय एस वर आधारित नकाशाला गृहीत मानून त्यानुसार सर्व कामे व्हावीत. यात कबूल केलेल्या सुविधा नमूद असाव्या.

२. पुनर्वसन कालावधी एक महिन्यापेक्षा जास्त नसावा. त्यात बुडलेल्या दिवसांचा हिशोब आणि सामान हलविण्याचा खर्च सुध्दा समाविष्ट असावा.

३. पुनर्वसनानंतर तीन वर्षांपर्यंत प्रत्येकी सहा महिन्यांनंतर पुरविलेल्या सुविधा स्थितीचा ताळेबंद सादर करावा.

सोशल ऑडिट करताना सहा कठिण (हार्ड) पायाभूत सुविधा व आठ

रहाणीमानाच्या (सॉफ्ट) पायाभूत सुविधांचा ताळेबंद करण्यात यावा.

सहा भौतिक (हार्ड) पायाभूत सुविधा १. रस्ते २. पिण्याचे पाणी ३. वीज ४. सांडपाणी निचरा ५. शौचालय व शौच निवारा ६. घनकचरा व्यवस्थापन व परिसर स्वच्छता व आठ रहाणीमानाच्या (सॉफ्ट) पायाभूत सुविधा ७. शाळा ८. आरोग्य सेवा ९. नोंदणी व मालकी १०. रस्त्यावरील दिवाबत्ती व सुरक्षितता ११. आपत्ती व्यवस्थापन १२. सार्वजनिक दळणवळण व्यवस्था १३. सार्वजनिक रेशन दुकाने १४. तक्रार निवारण केंद्राची उपलब्धता

एकूण सोशल ऑडिटिंगची जबाबदारी विकासकाची असावी. जसे, एखादे घरगुती उपकरण घेतले तर वॉरंटी असते व ग्राहकाला सेवा देणे उत्पादकावर बंधनकारक असते. तोच ग्राहक हक्काचा नियम पुनर्वसित प्रकल्पग्रस्तांसाठी लावायला हवा.

केवळ अधिकारपत्रांचे वाटप करण्यामुळे झोपडपट्टी वस्ती विकासाचा प्रश्न सुटणारा नाही. झोपडपट्टी वस्ती विकासासाठी फार सोपा साधा सरळ उपाय आहे, तो म्हणजे- त्यांना शहरगाडया Urban Dynamic मध्ये अधिकृतित्या सामावून घेणे.

१. सरकार सर्व झोपडयांना कमी दरात पाणी, वीज, सांडपाणी निचरा पुरवतो तसेच शौच निचरा होणारी व्यवस्था पुरवावी. आतील शौचालय झोपडीधारक करेल.

२. वस्त्या slum board झोपडपट्टी वस्ती नियामक मंडळाच्या अंतर्गत

जास्तीत जास्त पंधरा वर्षे ठेवता येतील. त्यानंतर किमान सुविधा मिळालेल्या वस्त्या (पाणी, वीज, गटारे, शौचालये पदपथ) ना नियमित (de-notify) करावे, अधिकारपत्र बहाल करावे त्याच्या वरील बेकायदेशीर हा धब्बा पुसून टाकून त्यांना प्रथम दर्जाचे नागरिकत्व बहाल करावे. त्याच्या कडून कायदेशीररित्या कर व अधिभार घ्यावा. व स्वतंत्रपणे विकास नियंत्रणाच्या देखरेखी अंतर्गत स्वतःच्या घरांची पुनर्बांधणी करण्यास परवानगी व चालना द्यावी.

तरच ... एकविसाव्या शतकातील पर्यावरण प्रेमी सर्वसमावेशक शहरांकडे वाटचाल करणे सुकर होईल.

(डॉ. मेधा सोमैया गेली ३८ वर्षे युवक प्रतिष्ठानच्या माध्यमातून झोपडपट्टीमध्ये समाजसेवेचे कार्य करत आहेत. त्या व्यवसायाने शिक्षक. रूईया महाविद्यालयामध्ये रसायनशास्त्र शिकवितांनाच त्यांनी २००२ साली "झोपडपट्टी पुनर्वसनाचे राजकारण" हा संशोधनविषय घेवून पी.एच.डी केली आणि मुंबई विद्यापीठात झोपडपट्टी अभ्यासकेंद्र स्थापन केले. संपूर्ण भारतातील असे एकमेव अभ्यासकेंद्र आणि अभ्यासक्रम ह्या एक सामाजिक बांधिलकी म्हणून सांभाळतात. तसेच अनेक शासकीय, बिगर शासकीय, स्वैच्छिक संस्थांमध्ये वरील विषयाच्या सल्लागार म्हणूनही काम करतात.)

भारत बांगलादेश द्विदेशीय सहकार्य - गंगा सुविद्य पर्यावरणासाठी शाश्वत परिसंस्था विकास

- एच एस सेन आणि दीपंकर घोराय

गंगेच्या उगमाच्या बाजूला म्हणजे वरच्या भागात जल विद्युत प्रकल्पांचा विकास व पाटबंधारे प्रकल्प यांच्यावर अवलंबून आहेत. (सीडब्लूसी २००८). नदीच्या वाहण्याचे प्रमाण बघता त्यातून पाणी उपसा करण्याचे प्रमाण हे अचूक नसून आवाजांच्या परिमाणांच्या मुख्य मापनावरही आधारित नाही. भारत कौशल यांनी गंगा नदीच्या उपयोगांचा अभ्यास करून जागतिक स्तरावरील जोखिम पातळीतील दहा नदयांपैकी गंगा ही एक आहे असे निदर्शनास आले.

दक्षिण आशियात गंगा व ब्रह्मपुत्रा या नद्यांच्या खोऱ्यांच्या किनाऱ्यावर असलेल्या देशांमधील सहकार्याचा प्रश्न जितका महत्वाचा आहे तितका महत्वाचा प्रश्न दुसरा कोणताच नाही. किंबहुना दुसऱ्या बाजूने सांगायचे तर संबंधित देशांनी सहकार्य केले तर त्यांच्या भावी पिढ्यांचे इतके उज्वल भवितव्य पुन्हा कधीच घडवता येणार नाही व जर त्यांनी सहकार्य केले नाही तर त्याइतके विध्वंसकही काही असणार नाही- जगन मेहता

बांगलादेश व भारतातील गंगेच्या सखल त्रिभुज प्रदेशात हुगळी-भागीरथी व

गंगा-पद्मा-ब्रह्मपुत्रा या नद्यांच्या प्रणालीतून स्वच्छ किंबहुना पर्यावरण दृष्ट्या घातक पाण्याचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे या उपखंडात असलेल्या त्रिभुज प्रदेशाच्या शाश्वत परिसंस्थेसाठी नद्यांचे पाणी स्वच्छ म्हणजेच पर्यावरणाच्या दृष्टीने योग्य दर्जाचे कसे होईल यासाठी आत्मपरीक्षण करून योग्य ती सर्वकष कृती करण्याची वेळ आली आहे.

त्यासाठी योग्य त्या ठिकाणी पर्यावरणस्नेही जलप्रवाहांसाठी गंगेला पुन्हा, संजीवनी देणे आवश्यक आहे, त्यामुळे पर्यावरण योग्य जलप्रवाह तयार होतील व तेच जलशास्त्रातील प्रतिकूल बनत चाललेल्या बाबींवरचे खरे उत्तर आहे. तसे केले तर थोड्याच काळात शाश्वत परिसंस्था व जीवनमान तयार होण्यास मदत होईल (सेन २०१०, सेन २०१२). पर्यावरण स्नेही जलप्रवाहांसाठी इतर महत्वाचे घटक म्हणजे सामाजिक व सांस्कृतिक, भूशास्त्र, जल दर्जा व जैवविविधता (कौशल २०१४) हे घटक महत्वाचे आहेत. नदी एखाद्या प्रदेशातून वाहताना तिच्या पाण्याच्या वापराबाबतच्या अटी त्यात महत्वाच्या ठरतात. एकात्म जलसाधने विकास व व्यवस्थापन हे केंद्रीय जल आयोगाने निर्धारित केले आहे. पर्यावरणयोग्य पाण्याच्या प्रवाहांचा दर्जा हा गंगेच्या उगमाच्या बाजूला म्हणजे वरच्या भागात जल विद्युत प्रकल्पांचा विकास व पाटबंधारे प्रकल्प यांच्यावर अवलंबून आहेत. (सीडब्लूसी २००८). नदीच्या

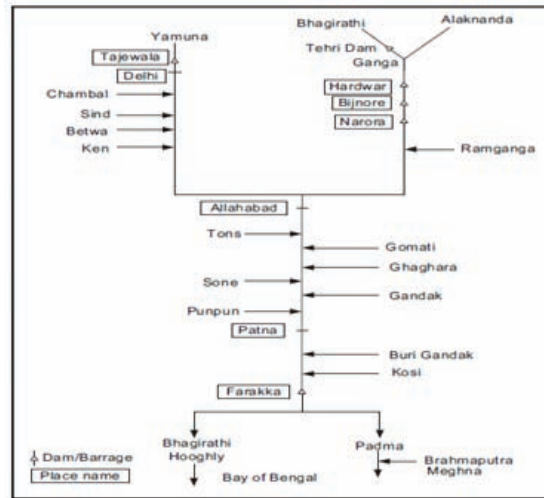
वाहण्याचे प्रमाण बघता त्यातून पाणी उपसा करण्याचे प्रमाण हे अचूक नाही. आवाजाच्या परिमाणांच्या मूल्यमापनावर आधारित नाहीत. त्यानंतरच्या काही काळात असे परिमाण तपासण्याचे प्रयत्न डब्ल्यू डब्ल्यू एफ - (भारत कौशल २०१४) यांनी केले. नदीच्या प्रवाहाच्या संपूर्ण मार्गावर असे मापन करण्यात आले व गंगा नदीच्या उपयोगांचा अभ्यास करून ही नदी जगातील जोखीमीच्या पातळीवर असलेल्या पहिल्या दहा नद्यांमध्ये असल्याचे दिसून आले याची दोन कारणे होती एकतर पाण्याचा उपसा मोठ्या प्रमाणात झाला होता व नदीच्या पाण्यात प्रदूषित पाणीही मिसळले गेले होते. (सांघी व कौशल २०१४) असे डब्ल्यू डब्ल्यू एफ इंटरनॅशनल व इंग्लंड, स्विट्झर्लंड या संस्थांच्या हवालाने सांगण्यात आले. गंगा नदीच्या पाण्याचा प्रवाह वरच्या भागात अनेक राज्यातून जातो व नंतर पश्चिम बंगालच्या फराक्का धरणाला मिळतात त्यामुळे दक्षिण बंगाल व बांगलादेशच्या काही भागात या नदीच्या पाण्यावर सार्वजनिक व खासगी पातळीवर गैर परिणाम करणाऱ्या कृत्यांची दखल घेतली पाहिजे. त्यावरच या शोधनिबंधात भर देण्यात आला आहे. गंगा नदीच्या पाण्याचा प्रवाह स्वच्छ व पर्यावरणसुलभ ठेवण्यासाठी भारत व बांगलादेश यांच्या सरकारांनी सामंजस्य करारांचा अवलंब करायला पाहिजे.

फराक्का धरण व भारत-बांगलादेश करार

गंगा नदीवर फराक्का धरण बांधताना पाणी प्रथम भागीरथी नदीकडे वळवावे असे सर आर्थर कॉटन यांनी १८५३ मध्ये सुचवले त्यानंतर भारत व पद्मा-ब्रह्मपुत्रा व मेघना व त्यांचे बांगलादेशातील त्रिभुज

प्रदेश यांच्या मार्गे वरच्या भागातील नदीच्या हुगळी व भागीरथीमधील वळणाच्या १७ कि. मी पट्ट्याला फराक्का नाव देण्यात आले. या सगळ्या नद्या शेवटी बंगालच्या उपसागराला मिळतात. हे धरण बांधताना जलशास्त्राच्या मदतीने जे गणित करण्यात आले ते पुरेसे नव्हते त्यामुळे कोलकाता बंदराचे जलवाहतुकीच्या दृष्टीने महत्व किंवा कुठलेही सकारात्मक परिणाम त्यातून वाढणार नव्हते. उन्हाळ्यात नदीचे पाणी दोन देशांच्या फायद्यासाठी वाटून घेण्यातही या धरणाचा फारसा फायदा नव्हता खरेतर त्यासाठीच ते धरण बांधण्यात आले होते. बांगलादेश १९७१ मध्ये स्वतंत्र झाल्यानंतर पद्मा, ब्रह्मपुत्रा व मेघना नदी प्रणालीचा जलप्रवाह कमी झाला. दोन्ही देशांमध्ये लघु मुदतीचे करार याबाबत झाले १९७४ मध्ये पहिला व १९७७ मध्ये दुसरा करार झाला व नंतर १९८० च्या सुमारास दोन करार झाले पण त्यात काहीच निष्पन्न झाले नाही. बांगलादेश व भारत यांच्यात १९९६ चा करार आता वैध मानला जातो त्यालाही तीस वर्षे झाली आहेत. गंगा नदीचे पाणीवाटप हे गेल्या चार वर्षांत नदीच्या सरासरी जलप्रवाहांवर आधारित होते (१९४९-१९८८). १९७७ मध्ये गंगा नदीचा काढलेला जलप्रवाह व फराक्कामध्ये उपलब्ध होणारा जलप्रवाह यांच्यात फारच थोडी सुसंगती होती. कारण नदीचे पाणी वरच्या भागात जलविद्युत प्रकल्पांसाठी व पाटबंधारे प्रकल्पांसाठी अनेक दशके वळवण्यात येत होते.

जलविद्युत प्रकल्प व पाटबंधारे प्रकल्पांची यादी व पाण्याचा दर्जा

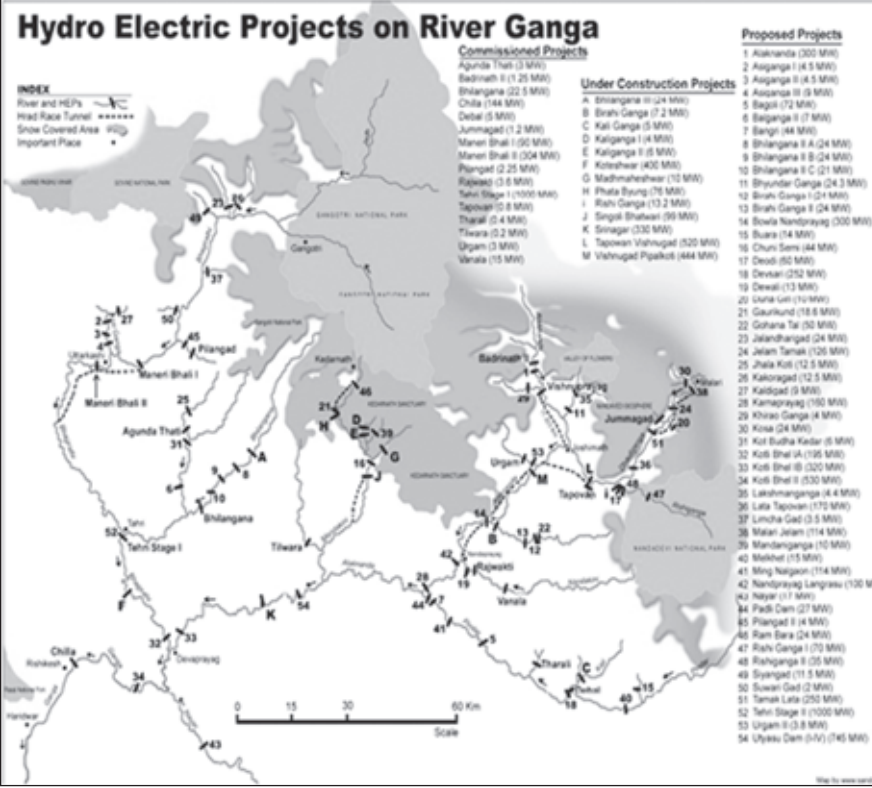
भागीरथी व अलकनंदा या गंगेच्या खोऱ्यातील नद्यांवर विविध क्षमतेचे जलविद्युत व पाटबंधारे प्रकल्प बांधण्यात आले. (सांघी व कौशल २०१४, साऊथ एशिया नेटवर्क ऑन डॅमस, रिव्हर्स अँड पीपल). गंगा नदीच्या पाण्याचे रेषीय चित्र त्यावेळी सुरू करण्यात आलेल्या प्रकल्पांच्या अनुषंगाने काढले तर त्यातील

अनेक प्रकल्प अजून पूर्णत्वाच्या मार्गावर आहेत (साऊथ एशिया नेटवर्क ऑन डॅमस, रिव्हर्स अँड पीपल, नॅशनल रिव्हर कंझर्वेशन डायरेक्टोरेट २००९) ते आकृती एक व दोन मध्ये दाखवले आहेत. त्यामुळे अलकनंदेच्या काठमांडू येथील इंटरनॅशनल सेंटर फॉर इंटरग्रेटेड माउंटन डेव्हलपमेंट या संस्थेच्या अभ्यासानुसार व भागीरथीच्या किती लांब प्रवाहांवर व त्रिभुज प्रदेशांवर परिणाम झाला हे दिसते. गंगा नदीचे पाणी उत्तराखंडमध्ये जलविद्युत प्रकल्पांसाठी कसे वापरले गेले हे दिसते (वाइल्ड लाइफ इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया २०१२) त्याची अनेक उदाहरणे आहेत त्याशिवाय बिंदू व बिंदूतर स्रोतांच्या ठिकाणी पाण्याचे प्रदूषण झालेले आहे. ते वरच्या भागात झालेले आहे (सांघी व कौशल २०१४) ते फार सरसकट मार्गावर झालेले दिसते. जलस्रोतांची पर्यावरणीय योग्यता प्रदूषणामुळे कमी होते. गंगेमध्ये फार मोठ्या पट्ट्यात प्रदूषित पाणी सोडले जाते आकृती

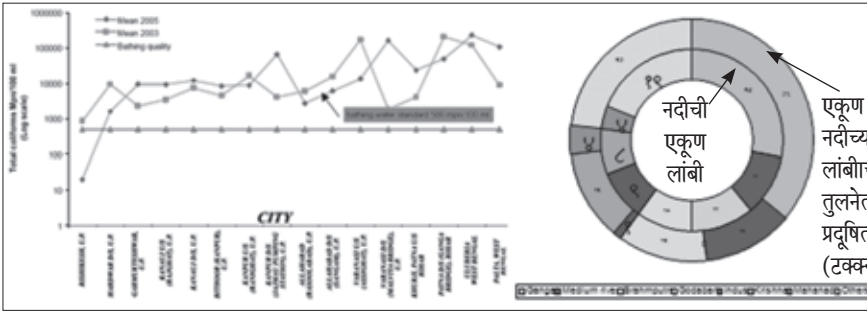
तीन व चार वरून ते समजून येईल. पुढची जी माहिती दिली आहे त्यावरून भारत सरकारने केलेल्या विविध उपाययोजना (गॅप-१, १९८५ व गॅप-२, १९९३, नॅशनल रिव्हर कॉन्झर्वेशन प्लान १९९६ म्हणजे राष्ट्रीय नदी संवर्धन योजना १९९६) दिसतात. त्यांना संमिश्र यश आले पण आगामी काळात अधिक काटेकोर व विस्तृत कृतीची आवश्यकता आहे. (सांघी, कौशल २०१४, नॅशनल रिव्हर कॉन्झर्वेशन डायरेक्टोरेट २००९). या व्यतिरिक्तही हवामान बदलांचा फार मोठा परिणाम हा पर्यावरणास अनुकूल असलेल्या जलप्रवाहांवर होत असतो. आता हे सिद्ध झालेले आहे की, जगातील हिमनद्या विशेष करून हिंदुकुश या हिमालयातील भागात असलेल्या हिमनद्या व जगातील हिमनद्या जागतिक तपमानवाढीमुळे वितळत चालल्या आहेत. त्यांचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. हिमनद्यांकडून नद्यांना मिळणारे पाणी या शतकाच्या अखेरीपर्यंत ५० ते १०० टक्के कमी होणार आहे. (द थर्ड पार्टी डॉट नेट). राष्ट्रीय नदी संवर्धन संचालनालय (२००९) अन्वये नद्यांचे पाणी पर्यावरणाच्या दृष्टीने चांगले असावे यासाठी त्याच्या दर्जात सुधारणा करण्यात आल्या असल्या किंवा तसे प्रयत्न प्री-गॅप (एक जल दर्जा नियंत्रण कार्यक्रम) फार पूर्वी झाले असले तरी तेवढ्याच मोठ्या प्रमाणात प्रदूषित पाणी त्यात मिसळले गेले आहे. सर्व प्रकल्प पूर्ण होतील व त्यांच्यातील सांडपाण्याची व्यवस्था लावली जाईल तेव्हा नदीच्या पाण्याचा दर्जा स्वच्छतेच्या दृष्टीने सुधारण्याची शक्यता आहे. प्री-गॅप व पोस्ट- गॅप योजनेपूर्वी व नंतरच्या काळात डीओ, बीओडी व कोलीफॉर्म या महत्वाच्या प्रदूषकांची पातळी पाहिली असता सांडपाण्यामध्ये त्याचे प्रमाण जास्तच होते किंबहुना ते समाधानकारक पातळीपर्यंत खाली आलेले नव्हते. कमी होत जाणारे जलप्रवाह व पाण्याच्या दर्जाची घसरती पातळी यामुळे नदीच्या खालच्या प्रदेशात परिणाम झाला आहे. तो मुख्यत्वे राहणीमान व इतर स्वरूपाचा आहे, विशेषत बांबूच्या शेतीवर याचा परिणाम झाल्याचे दिसते. (घोराय- सेन २०१४)

अनुक्रमांक	नदी	नदीचा एकूण पट्टा (मीटर)	नदीचा वळवलला पट्टा (मी)	नदीचा बुडालेला पट्टा	प्रभावित लांबी (m)	नदी वळवल्याची टक्केवारी (m)	% of river length submerged	% of river length affected
भागीरथी खोरे								
१	भागीरथी	२१७०००	६८०३१	५४००	१५३४३१	३१	३९	७०.७१
२	असीगंगा	२०५००	१०९४५	०	१०९४५	५३	०	५३.३९
३	भीलगंगा	१०९०००	२०३६९	१९०००	३९३६९	१९	१७	३६.१२
४	बालगंगा	३७०००	१४७२१	०	१४७२१	४०	०	३९.७९
५	छोटे त्रिभुज प्रदेश	७३०००	१६४०१	०	१६४०१	२२	०	२२.४७
अलकनंदा खोरे								
६	अलकनंदा	२२४०००	६०४१२	४७१००	१०७५१२	२७	२१	४८.००
७	धौलीगंगा	५००००	४६७९४	०	४६७९४	९४	०	९३.५९
८	ऋषीगंगा	३८५००	१०४२६	६००	११०२६	२७	२	२८.६४
९	बिरही गंगा	२९५००	२१९२६	०	२१९२६	७४	०	७४.३२
१०	नंदकिणी	४४५००	१५५०७	०	१५५०७	३५	०	३४.८५
११	मंदाकिनी	८१०००	३४८७५	५००	३५३७५	४३	१	४३.६७
१२	पिंडर	११४०००	२४९७४	१००००	३४९७४	२२	९	३०.६८

तक्ता क्रमांक १- अलकनंदा व भागीरथी नद्या व तिचे त्रिभुज प्रदेश उत्तराखंडमध्ये जलविद्युत प्रकल्पांसाठी देण्यात आले आहेत (स्त्रोत- वॉर्ल्डलाइफ इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया २०१२), नदीच्या वरच्या भागाचा यात विचार केलेला नाही.

आकृती क्रमांक २ - गंगा नदीवरील जलविद्युत प्रकल्प (स्रोत दक्षिण आशिया नेटवर्क ऑफ डॅमस, रिव्हर्स अँड पीपल, परवानगीने पुन-प्रकाशित)

आकृती क्रमांक ३ - मानवी विष्टेतील कोलीफॉर्म गंगा नदीच्या वेगवेगळ्या ठिकाणच्या प्रदेशात सापडले (स्रोत आर.सी. त्रिवेदी)

आकृती क्रमांक ४ - भारतीय नद्यांचे प्रदूषण (लेखक आर.सी. त्रिवेदी यांच्या माहितीनुसार)

गंगेच्या सरखल भागात परिसंस्थेची स्थिती जलशास्त्र व गाळाचा भार

एकूण तेथे ५७ नद्या व त्रिभुज प्रदेश आहेत. जे बांगलादेशात एकमेकांमध्ये जाळ्यासारखे पसरलेले दिसतात. त्यातील ५४ भारतातील मोठी नदी असलेल्या गंगेतून केवळ तीन म्यानमारमधून येतात व पर्यावरण योग्य जलप्रवाह सुरू ठेवतात आपल्या शेजारी देशांच्या रहिवाशांसाठी शाश्वत जीवनमान टिकवणे आवश्यक आहे कारण त्यात पाण्याची भूमिका मोठी आहे.

हे खरे आहे की, गंगा नदीच्या व्यवस्थेत भारतात फराक्का धरणामुळे हस्तक्षेप होत आहे त्यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. त्यामुळे पाण्याची पातळी बदलत आहे. पाणी सोडले जाण्याचे प्रमाण बदलत आहे. प्राथमिक हालचालींमध्ये फरक पडत आहे. चढांच्या प्रदेशात बदल होत आहेत. नदीच्या खोऱ्यातील विस्तार व तो कमी होणे यामुळे हे घडून येत आहे. राजमहाल व फराक्का या दरम्यान वरच्या प्रवाहाकडून व फराक्काकडून खालच्या काही प्रवाहांकडे हे बदल झालेले दिसून येतात उजव्या बाजूला मंद प्रवाह तयार झालेले दिसून येतात. खोल घळई धरणाच्या डाव्या बाजूकडे तयार झालेल्या दिसतात. किनाऱ्यावरील क्षरणाची स्थिती आहे. ऑगस्ट ते सप्टेंबर या काळात हे क्षरण जास्त असते. गंगा व पद्मा या बांगलादेशात वाहणाऱ्या नद्यांमध्ये गाळाच्या निर्मिती प्रक्रियेवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम झालेले दिसतात. त्यामुळे गाळाने पात्र भरण्याचे किंवा क्षरणाचे प्रकार होतात त्यामुळे त्याचा परिणाम जलमार्गाकांवर होतो व त्यामुळे इतर बदलही होतात. (पारूआ २००९)

सुंदरबन येथे भेगा गेलेल्या नदीपात्रात रस्ते बांधण्याचा अट्टहास नद्या कोरड्या पडण्यास कारणीभूत ठरत आहे. परिसंस्थेच्या दृष्टीने ते धोकादायक आहे.

फराक्का व राजमहाल दरम्यान नदीच्या अनेक ठिकाणी नदीचा प्रवाह बदललेला दिसतो त्यात झारखंडमधील ५३ कि.मीच्या टप्प्याचा समावेश आहे. १९५५ ते २००५ दरम्यान लँड सॅट व आयआरएस या उपग्रहांनी दिलेल्या माहितीनुसार नद्यांच्या किनाऱ्यांवर क्षरण किंवा धूप झालेली आहे व पूर्वांचेही प्रमाण

वाढलेले आहे. (ठाकूर २०१४) नदीचे किनारे खराब होण्यास तेथील मातीला पोहोचणारी हानी हे प्रमुख कारण आहे. राजमहाल येथे खडकाळ भाग आहे, गाळाचा मोठा भार आहे. फराक्का धरणाच्या बांधकामामुळे नदीच्या नैसर्गिक प्रवाहात अडथळे निर्माण होतात. यात माणिकचक कालियाचक २ व कालियाचक ३ व रातुआ-१ या माल्डा जिल्ह्यातील गटांना फटका बसला असून त्यामुळे १९७७ पासून १६७० हेक्टर क्षेत्रातील शेतीचे नुकसान झाले (ठाकूर २०१४) मुर्शिदाबाद जिल्ह्यातही किनारी प्रदेशात धूप होण्याचे क्षरण होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. पूर येत आहेत व लोकांचे स्थलांतरही होत आहे. (बॅनर्जी १९९९, रूद्र २००४) त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात संपत्तीचे नुकसान होत आहे. बांगलादेशातील माहितीनुसार तेथे गाळाचा भार व खराब पाण्याच्या खोऱ्यांची क्षमता कमी होऊन बांगलादेशातील किनारी भागात पुराचे प्रकार वाढतात. (इस्लाम एट अल १९९९) (बांगला पेडिया).

जैवविविधतेचा नाश

सखल त्रिभुज प्रदेशात जलप्रवाह घटल्याने जैवविविधता कमी होत आहे सुंदरबनच्या दोन्ही देशातील भागात हा परिणाम दिसतो. तेथील परिसंस्था व जैवविविधता फार मोठ्या प्रमाणावर कमी होत असून जंगलातील प्राणी व वनस्पतींच्या प्रजाती नष्ट होत आहेत. तरी अनेक दुर्मीळ प्राणी व वनस्पतींचा तो अधिवास आहे. जैवविविधता नष्ट होण्याची अनेक कारणे सांगता येतील. कुठल्या कारणामुळे किती नाश झाला हे सांगणे कठीण आहे पण जलस्त्रोत कमी झाल्याने त्याचा फटका जैवविविधतेला बसला आहे. त्यात काही वंशशास्त्रीय घटकही कारणीभूत आहेत.

पाण्याचा विसर्ग व बांगलादेशातील क्षारता- एक टीकात्मक विश्लेषण

बांगलादेशने ज्या माहितीची नोंद केली आहे त्यातून असे दिसते की, फराक्का धरणाच्या मार्गाने पाणी वळवल्याने परिसंस्थेवर झालेले अंदाजित परिणाम तेवढे मोठे नाहीत कारण ते नेहमीच वैज्ञानिक विश्लेषणावर आधारित नसतात. दुसरीकडे भारताने फराक्का प्रकरणी बांधलेले अंदाज ते धरण नव्हते तेव्हाच्या समस्यांवर आधारित आहेत त्यामुळे त्याआधारे केलेले विश्लेषण बरोबर नाही.

बांगला देशातील सखल प्रदेशातील त्रिभुज प्रदेश हा फार मोठा आहे व त्याच्याकडे लक्ष पुरवण्याची गरज आहे. गंगा नदीतून विसर्गाची १९७० ते २०११ या काळातील आकडेवारी पाहिली तर नोव्हेंबर व मे या कोरड्या मोसमात जलप्रवाह ८२ टक्के कमी झाला हे फराक्का धरण बांधल्याने घडले (अफरोज व रहमान २०१३) बांगलादेशच्या नैऋत्येला क्षारता वाढली आहे व अजूनही वाढत आहे (इस्लाम व ग्नॉक २००८) पाणी वळवल्यानंतरच्या काळात ६८ टक्के वनसाधने १९८५ ते २००० या काळात नष्ट झाली, अशा प्रकारे क्षारता हा जैवविविधतेला मारक ठरणारा प्रकार होता. पारूआ (२००९) यांच्या मते बांगलादेशात क्षारतेने शेती उत्पादन कमी होण्यास वाढती क्षारता कारणीभूत आहेत असे निष्कर्ष श्वेतपत्रिकेत काढण्यात आले आहेत. ते नेहमीच विश्वासार्ह आकडेवारीवर आधारित नसल्याने ते वादग्रस्त आहेत असे म्हणता येते. पारूआ यांनी दोन्ही देशातील क्षारतेबाबत तुलनात्मक अभ्यासही केला आहे त्यांनी पुढे म्हटले आहे की, भारताने गंगेचे पाणी फराक्काकडे वळवल्याने

बांगलादेशातील जलवाहतूक व काही मोठ्या उद्योगांना फटका बसला आहे.

भविष्यकालीन धोरण व निष्कर्ष

गंगेचा सखल त्रिभुज प्रदेश फराक्काच्या दक्षिणेला असून बांगला देशाच्या नैऋत्येलाही तशीच परिसंस्था आहे व फराक्का धरणातून पाणी वळवल्याने व नदीतील जलस्त्रोत घटल्याने तसेच पाण्याची दर्जा पातळी भारतात अनेक ठिकाणी खालावल्याने परिसंस्था धोक्यात आली आहे. दोन्ही देशांसाठी ही चिंतेची बाब असून त्याबाबत सर्वंकष उपाययोजना व शाश्वत उत्तर शोधणे गरजेचे आहे.

फराक्का धरणाची जी रचना आहे त्याबाबत फेरविचार करण्याची गरज आहे त्याचबरोबर दोन्ही देशांच्या हितासाठी गंगेच्या वरच्या भागातील पाण्याचा विसर्ग करण्यासाठी काही निकष असणे आगामी नियोजनासाठी आवश्यक आहे, त्यासाठी नवीन निकष ठरवावेत.

गंगा व ब्रह्मपुत्रा या दोन्ही नद्या तिबेटमध्ये उगम पावतात. एकतर हिमनद्यांवर परिणाम झालेला आहे. हवामान बदलांची त्यात भर पडत आहे त्यामुळे फराक्का धरणातून पाणी वाटप करताना निकष बदलावे लागतील. शिवाय वेगवेगळ्या वेळी अतिशय अचूक पद्धतीने पाण्याचा विसर्ग करावा लागेल. भारतात नव्याने जलविद्युत व पाटबंधारे प्रकल्प सुरू करताना खूपच काळजी घ्यावी लागेल. वरच्या भागातून पाण्याचा विसर्ग त्यासाठी प्राथमिक गरज आहे त्यामुळे परिसंस्था विस्कळीत होता कामा नये. वरच्या भागात सध्या असलेले जलविद्युत प्रकल्प व पाटबंधारे प्रकल्प यांचा आढावा घ्यायला हवा.

भारतातील खासगी संस्थांचे पाणी वळवण्याचे प्रयत्न हाणून पाडण्यासाठी कठोर प्रशासनिक दक्षता घेणे आवश्यक आहे. स्थानिक विशिष्ट जल विकास व व्यवस्थापन योजना या महत्वाच्या ठिकाणी राबवतांना तेथील जलस्रोतांचे प्रमाण तपासले पाहिजे व त्याची अंमलबजावणी केली पाहिजे. स्थानिक रहिवाशांनी सतर्क राहून पाण्याच्या दर्जाबाबत दक्षता घेतली पाहिजे.

भारतात विशेषतः त्रिभुज प्रदेशांच्या महत्वाच्या ठिकाणी मातीची व पाण्याची क्षारता, विसर्गाचा दर, भरतीचे प्रमाण व चढउतार, गाळ निर्मिती व इतर जलशास्त्रीय मुद्दे, कोलकाता बंदरातील जलवाहतूक, भूजलाची पातळी व दर्जा. जैवविविधतेतील महत्वाचे घटक यांच्यावर त्यामुळे परिणाम होतो. या सर्व घटकांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अधिक सर्वेक्षण पातळीवर विचार करणे महत्वाचे आहे, व त्यासाठी तशी योजना पाच वर्षांसाठी आखली पाहिजे. त्याकरिता केंद्रिय कामगिरी दल स्थापन करून त्यात वैज्ञानिक, स्वयंसेवी संस्था, सरकारी अधिकारी, स्थानिक रहिवाशी यांचा समावेश करायला पाहिजे. असेच कार्यक्रम बांगलादेशनेही राबवले पाहिजेत व त्यासाठी एक पथक स्थापन करून त्यात दोन्ही देशातील महत्वाच्या सदस्यांचा समावेश केला पाहिजे. दरवर्षी त्याचा आढावा घ्यायला हवा, त्यासाठी काही उद्दिष्टे निश्चित केली पाहिजेत.

भारत व बांगलादेश या दोन देशातील त्रिभुज प्रदेश हे किनारी भागात असून नैसर्गिक दृष्ट्या अस्थिर आहेत. हवामानातील बदलांमुळे त्यांच्या स्वरूपातील अनिश्चितता वाढत आहे. हे बदल काही अंशी आपल्या नियंत्रणापलीकडे

आहेत. गंगा नदी संकुलातून येणाऱ्या स्वच्छ पाण्याची कमतरता किंवा अशुद्ध पाणी यामुळे आगामी काळात रहिवाशांच्या अडचणींमध्ये भर पडेल यात शंका नाही. आमच्या मते या समस्यांना साधे सोपे उपाय नाहीत. परिसंस्था, तेथील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी दोन्ही देशांना फराक्का धरणाच्या माध्यमातून पर्यावरणास योग्य अशा पाण्याचा पुरवठा करण्यावर भर द्यावा लागेल तसे वर केलेल्या सूचनांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करावे लागतील .

आभार

या लेखासाठी एसके, गोलम रसूल, प्रोग्रॅम असीस्टंट (संगणक), केव्हीके, बुर्दवान यांची माहिती गोळा करणे व ग्राफिक्स साठी मोलाची मदत झाली.

संदर्भ-

- अफरोझ रौनक व रहमान अताउर महंमद (२०१३)- ट्रान्सबाउंडपी रिव्हर वॉटर फॉर गंगेज अँड तिस्ता रिव्हर्स इन बांगलादेश- अन असेसमेंट, ग्लोबल सान्यस टेक जे (खंड १) क्रमांक १ जुलै अंक १००-१११, <http://www.gstjpapers.com/static/documents/July/2013/12.Rounak.pdf> (accessed on 1 July, 2014).
- बॅनर्जी एम, (१९९९) अ रिपोर्ट ऑन द इंपॅक्ट ऑफ फराक्का बॅरेज ऑन द ह्यूमन फॅब्रिक, ऑन बिहाफ ऑफ साऊन एशियन नेटवर्क ऑफ डॅम्स, रिव्हर्स अँड पीपल (एसएएनडीआरपी) <http://www.sandrp.in/dams/>

impact_frka_wed.pdf (accessed on 8 Aug, 2008).

- Banglapedia, http://www.banglapedia.org/HT/F_0114.htm (accessed on 5 July, 2014).
- सेंटर वॉटर कमीशन (२००८) थीम पेपर - इंटीग्रेटेड वॉटर रिसोर्सेस डेव्हलपमेंट अँड मॅनेजमेंट मिनिस्ट्री ऑफ वॉटर रिसोर्सेस, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, पी २३, www.cwc.nic.in/main/downloads/WWD-2008.doc (accessed on 5 June, 2009).
- घोराय दीपंकर अँड सेन एच.एस (२०१४) लिव्हिंग आउट ऑफ गंगा अ ट्रॅडीशनल येट इम्पेरिल्ड लाइव्हलीहूड ऑन बांबू पोस्ट हार्वेस्ट प्रोसेसिंग अँड इमर्जिंग प्रॉब्लेम्स ऑफ गंगा, पीपी ३२३-३३८, इन अवर नॅशनल रिव्हर गंगा - लाइफलाइन ऑफ मिलीयन्स, रश्मी सांधी, स्प्रिंगर इंटरनॅशनल पब्लिशिंग, स्विट्झर्लंड, ४१५.
- इस्लाम महंमद रेझवानुल, बेगम सईदा फहिलझा, यामागुची यासुशी अँड ओगावा कॅटसुरो (१९९९), द गंगा अँड ब्रह्मपुत्रा रिव्हर्स इन बांगलादेश- बेसिन डिननडेशन अँड सेडीमेंटेशन. हायड्रॉल प्रोसेस (खंड ३ २९०७-२९२३).
- इस्लाम एस.एन अँड ग्नाॅक ए (२००८), मॅनग्रोव्ह वेटलँड इकोसिस्टीम इन गंगेज-ब्रह्मपुत्रा डेल्टा इन बांगलादेश, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ फ्रंटियर अर्थ सायन्स चायना

- खंड २ क्रमांक ४ स्पिंगर -वेरगलाग पीपी- ४३९-४४८).
- कौशल नितीन (२०१४)- इनव्हरॉनमेंटल फ्लोज फॉर रिक्हर गंगा पीपी २२३- २३६. इन अवर नॅशनल रिक्हर गंगा लाइफलाइन ऑफ मिलीयन्स, रश्मी सांघी, स्पिंगर इंटरनॅशनल पब्लिशिंग स्विट्झर्लंड ४१५ पी.
 - नॅशनल रिक्हर कॉन्झर्वेशन डायरेक्टोरेट (२००९) स्टेटस पेपर ऑन रिक्हर गंगा- स्टेट ऑफ एनव्हरॉनमेंट अँड वॉटर क्वालिटी निर्मिती- अलटरनेट हायड्रो-एनर्जी सेंटर इंडियन इनस्टिट्यूट ऑफ इनफॉर्मेशन स्टेटस % २० गंगा पीडीएफ (अक्सेसड १ जुलै २०१४)
 - पारूआ प्रणब कुमार (२००९) इन द गंगा - वॉटर यूज इन इंडियन सबकंटीनंट, वॉटर सायन्स अँड टेक्नॉसॉजी लायब्ररी, खंड ६४, स्पिंगर सायन्स-बिझिनेस मीडिया बी. व्ही, ३९१ पी.
 - रहमान एम.आर अँड असादुझमान, एम. (२०१०) इकॉलॉजी ऑफ सुंदरबन, जे सायन्स फाउंडेशन खंड ८ क्रमांक १ व २, ३५-४७)
 - रूद्र के (२००४)- द एनक्रोचिंग गंगा अँड सोशल कॉम्प्लिक्टस- द केस ऑफ वेस्ट बंगाल, इंडिया, इंडिपेंडेंट ब्रॉडकास्टिंग असोसिएट्स, लिट्लटन, एम ए, ४० पी
 - <http://www.ibaradio.org/India/ganga/extra/resource/rudra.pdf>
 - (accessed on 15 Feb, 2011)
 - सांघी रश्मी अँड कौशल नितीन (२०१४), इंटरडक्शन टू अवर नॅशनल रिक्हर गंगा व्हाय सीमेंपस पीपी ३-४३, इन अवर नॅशनल रिक्हर गंगा- लाइफलाइन ऑफ मिलीयन्स, रश्मी सांघी, स्पिंगर इंटरनॅशनल पब्लिशिंग स्विट्झर्लंड ४१५ पी.
 - सेन एच.एस (२०१०) ड्राइंग अप ऑफ रिक्हर गंगा- अन इश्यू ऑफ कॉमन कन्सर्न टू बोथ इंडिया अँड बांगलादेश, करंट सायन्स खंड ९९, क्रमांक ६, २५ सप्टेंबर ७२५-७२७.
 - सेन एच.एस.डी अँड मंडल सुभाषिशा (२०१२), इन इंप्रुव्हिंग द रूरल लाइव्हलीहूडस इन गंगेज डेल्टा थ्रू इंटिग्रेटेड, डायव्हरिसीफाइड क्रॉपिंग अँड अक्वाकल्चर अँड थू बेटर यूज ऑफ फ्लड अँडसॉल्ट अफेक्टेड एरियाज, लॅप लॅम्बर्ट अकेडेमिक पब्लिशिंग, जीएमबीएच अँड कंपनी, केजी, जर्मनी ६१ पी.
 - साऊथ आशिया नेटवर्क ऑन डॅमस, रिक्हर अँड पीपल <http://sandrp.in/> (accessed on 2 July, 2014)
 - ठाकूर प्रवीण. के (२०१४), रिक्हर बँक इरोजन हॅजार्ड स्टडी ऑफ रिक्हर गंगा, अपस्ट्रीम ऑफ फराक्का बॅरेज युजिंग रिमोट सेन्सिंग अँड जीआयएस, पीपी २६१-२८२, इन अवर नॅशनल रिक्हर गंगा- लाइफलाइन ऑफ मिलीयन्स, रश्मी सांघी, स्पिंगर इंटरनॅशनल पब्लिशिंग स्विट्झर्लंड, ४१५ पी.
 - द थर्डपीपल डॉट नेट, ग्लेशियर मेल्ट विल रिड्यूस कृशियल सप्लाइज फॉर पीपल लिव्हिंग इन द हिमालयाज, <http://www.thethirdpole.net/glacier-melt-will-reduce-crucial-water-supplies-for-people-living-in-the-himalayas/> (accessed on 3 July, 2014).
 - त्रिवेदी आर.सी, सीपीसीबी, http://www.old.cseindia.org/misc/ganga/state_pollution.pdf (accessed on 12 Jan, 2012).
 - वाइल्डलाइफ इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया असेसमेंट ऑफ क्युमुलेटिव्ह इंपॅक्टस ऑफ हायड्रो - इलेक्ट्रीक प्रोजेक्टस ऑन अक्वॅटिक अँड टेरेस्ट्रियल बायोडायव्हर्सिटी इन अलकनंदा अँड भागीरथी बेसिन्स, उत्तराखंड, टेकनिकल रिपोर्ट,
(डॉ. एच एस सेन - लेखक जल व्यवस्थापन व किनारी प्रदेशातील मातीच्या क्षारांक याविषयातील तज्ञ आहेत सेन्ट्रल रिसर्च इन्स्टिट्यूट फॉर जूट एंड अलाइड फाइबर्स (आय सी ए आर) बरकपूर, पश्चिम बंगाल येथे माजी संचालक म्हून कार्यरत होते. संपर्कासाठी ईमेल -hssen.india@gmail.com,)
 - (डॉ. दीपंकर घोराय- लेखक कृषीविज्ञान केंद्र सेन्ट्रल रिसर्च इन्स्टिट्यूट फॉर जूट एंड अलाइड फाइबर्स (आय सी ए आर) बुर्दवन, पश्चिम बंगाल येथेविशेष तज्ञ. म्हणून कार्यरत आहेत. संपर्कासाठी ईमेल -dipankarghoraikvk@gmail.com)

भारतीय शहरांमधील ग्रामीण जनतेचे जीवन

— नरेंद्र पानी

बहुविध दिशादर्शक भारतीय शहरांच्या मर्यादा या जैवभूमानवी शास्त्रांशी निगडीत असून खेड्यांमध्ये सुद्धा एक विशिष्ट अंतर राखण्यात आले आहे. अतिदुर्मळ ग्रामीण क्षेत्र असले तरीही शहरी धोरणांच्या परिणामकारकतेची बोलकी छाप भारतीय शहरांवर तसेच अति दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रावर दिसायला हवी.

सरकारच्या योजनांचे फलित म्हणून की काय, आपल्याला भारताची ग्रामीण व शहरी अशी विभागणी मोठ्या प्रमाणात झालेली प्रकर्षाने लक्षात येते. राज्यकर्ते ग्रामीण भागाकडे जास्त लक्ष पुरवतात असा आक्षेप १९७० च्या दशकात घेतला जात होता (लिप्टन १९७७), तर सध्या याच्या उलट आक्षेप घेतला जातो (शिवराम कृष्णन २०११). परंतु, सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या काळात ग्रामीण आणि शहरी असा भेदभाव पूर्णपणे केला जाणे जरा कठीणच आहे. सास्कीया ससेन यांच्या मते - शहरी आणि ग्रामीण भागाची मुख्यतः दोन प्रकारात विभागणी केली जाते - एक म्हणजे उत्पादने, व्यक्ती, साधने आणि दुसरे म्हणजे दोन्हींच्या सीमारेषेवर असलेले काही घटक. यात भूतकाळापासून चालत आलेल्या संकल्पनाचाही समावेश आहे (ससेन २००६ पृ.क्र. ४१६). सध्या वेगाने विकसित होत असलेल्या भारतीय शहरांमध्येही ग्रामीण आणि शहरी अशी दरी आढळून येते. शहरांमध्ये कामानिमित्त राहणाऱ्या व्यक्तीचे ग्रामीण भागात पाळेमुळे घट्ट रोवलेली असतात, त्यामुळे ते आपल्या वागण्याची ढब सोडत नाहीत. शहरांच्या वाढीमुळे बऱ्याचवेळा ग्रामीण भागाचा समावेश शहरी भागात होतो. तरीही बरीच दशके ग्रामीण भागाचा ठसा कायम राहतो. त्यामुळे आपण शहरी भाग जाणून घेताना ग्रामीणकडे दुर्लक्ष करूच शकत नाही.

शहरांतर्गत असलेली खेडी

भारतीय शहरांमध्ये ग्रामीण अस्तित्व ठळकपणे जाणवते. उदाहरणादाखल बंगळूर शहराने सामावून घेतलेली खेडी. या भागात वस्त्रउद्योग निर्यातीला मोठी चालना मिळाली आहे. तरिही महिला कामगारांची कामाच्या ठिकाणी असलेली परिस्थिती आणि घरची परिस्थिती यात कमालीची तफावत आहे. बंगळूरसारख्या शहराला अशोभनीय ठरेल अशी महिला कामगारांच्या घरांची अवस्था आहे. या संदर्भात २००९ मध्ये बंगळूरच्या नॅशनल इनस्टिट्यूट ऑफ अँडव्हान्सड स्टडीज या संस्थेने सर्वेक्षण केले होते. तत्का क्र. १ मध्ये महिला कामगार आणि त्यांच्या घराची अवस्था दर्शवते. या महिलांना उत्पन्न चांगले मिळते, ज्यामुळे त्या दारिद्र्यरेषेवर आहेत, पण खरी व्यथा वेगळीच आहे. यापैकी बहुतांश महिलांची स्वतःचे घर घेण्याची ऐपत नाही. यामुळे येथे भाड्याने राहणाऱ्या महिला कामगारांची संख्या मोठी आहे. एवढेच नाही तर सार्वजनिक वाहतुकीला लागणारा मोठा खर्च झेपत नसल्यामुळे हा कामगारवर्ग कामाच्या ठिकाणी चालत जातो. कामाच्या ठिकाणापासून घराचे अंतर जवळ असावे म्हणून कंपनी वारंवार बदलली जाते. तसेच भाड्याने घेतलेली घरे ही कच्ची घरे आहेत. त्यामध्ये पिण्याचे पाणी नाही, शौचालय सार्वजनिक आहे. पाचपैकी चार कामगारांच्या घरी दोन किंवा अधिक सदस्य आहेत. तर ३१ % कामगारांच्या घरी तीन पेक्षा जास्त सदस्य आहेत.

तक्ता क्र. १ वस्त्र निर्यात उद्योगातील महिला कर्मचाऱ्यांचे घर

भाड्याने राहणाऱ्यांचे प्रमाण	८७.५
कच्चा घरात राहणाऱ्यांचे प्रमाण	६४.८
कामाचे ठिकाण २ कि.मी. अंतरावर प्रमाण	७८.२
दोन वा अधिक सदस्य असलेल्या घरांचे प्रमाण	८१.५
तीन वा अधिक सदस्य असलेल्या घरांचे प्रमाण	३१.४
शौचालय नसलेल्या घरांचे प्रमाण	७६.१
घरामध्ये पिण्याचे पाणी नाही	७३.०

कर्नाटक औद्योगिक क्षेत्र विकास कायदा-१९६६ आणि बंगळूर विकास प्राधिकरण कायदा-१९७६ या दोन कायद्यांमुळे जमीन अधिग्रहण सोपे झाले. कर्नाटक औद्योगिक क्षेत्र विकास मंडळाच्या स्थापनेमुळे शेत जमिनीचे अधिग्रहण करून ती खासगी उद्योगांना हस्तांतरित करणे सोपे झाले.

एकाच गावात राहणाऱ्या लोकांच्या समस्या वेगवेगळ्या आहेत. कायद्यातील तरतुदींमुळे जमीनदारांना नुकसान भरपाई मिळते याउलट शेतमजुरांची अवस्था. ग्रामीण जीवनाची विभागणी जमीनदार आणि भूमिहीन अशी दोन गटात होते. मोठ्या शहरी प्रकल्पांमुळे ग्रामीण जीवन गुंतागुंतीचे बनते. (गोल्डमन २०११ प्र क्र ५६८).

बंगळूर शहराभोवतीच्या ग्रामीण भागात भूमिहीनांची संख्या कमी आहे (पानी १९८३). तुलनेने गरीब शेतकऱ्यांचे प्रमाण कमी असून काही शेतकऱ्यांचा वरचष्मा आहे. शहरीकरणाच्या वेगामुळे शेतजमिनीचे रूपांतर गैर-कृषी क्षेत्रात होत आहे. त्यामुळे बंगळूर शहराभोवतीच्या शेतकऱ्यांसमोर शेतजमीन वाचवण्याचे आव्हान आहे.

ज्यांच्याकडे शेतजमीन आहे असे शेतकरी शहरी अर्थव्यवस्थेचा उदय होताना परंपरागत दुग्धव्यवसायात गुंतवणूक करतात. तर गैर-कृषी क्षेत्रात बांधकाम करून गरीब मजुरांना भाड्याने घरे पुरवली जातात. बंगळूर शहरातील अध्यपेक्षाही जास्त जमिनीची महापालिकेच्या जकातीत नोंद नाही (श्रीनिवास १९९१ प्र क्र. २४८४).

वाढत्या शहरीकरणातही बेंगलोर मध्ये समावेश झालेल्या ग्रामीण भागाचा ग्रामीण बाज कायम आहे. जुन्या जमीनदारांचा प्रभाव आजही टिकून आहे. गरीब मजुरांना कच्ची घरे पुरवण्यामध्ये अशा जमीनदारांचा मोठा वाटा आहे.

शहराबाहेरील खेडी

ग्रामीण आणि शहरी असा भेद कोणत्याही प्रकारात करता येणे सहज शक्य आहे. महिला कामगारांचे राहणीमान व त्यांची वावरण्याची पद्धत यामुळे ग्रामीण भागातील कर्मचारी सहज ओळखता येतो. एवढेच नाही तर शहरी भागात रात्रीच्या वेळी वापरला जाणारा गाऊन या महिला कर्मचारी सहजरीत्या वापरतात हेच त्यांना आपल्या गावी शक्य नाही. संयुक्त कुटुंब पद्धती नसलेल्या घरांसाठी “एकत्रित घरे” ही संकल्पना या भागात वापरली जाते (पानी २०१०)

जवळपास ४०% महिला कर्मचारी या गटातील आहेत. ग्रामीण भागाचा शहराशी भावनिक संबंध येतो, ज्यावेळी महिला कर्मचारी आपल्या मुलांना गावी सोडून कामासाठी शहरात येतात. २००९ च्या सर्वेक्षणानुसार २२.५ टक्के महिला कर्मचाऱ्यांची मुले १५ वर्षांपेक्षा अधिक वयाची असून ती आपल्या आईजवळ राहत नाहीत.

तक्ता क्र. २

आपल्याला याविषयी तपशील देता येईल. ज्यात मुलांना गावी सोडण्यामागे आर्थिक आणि शैक्षणिक दर्जा याचा काहीही संबंध नाही.

घटक	प्रमाण	महत्व (५%)
आईचे शिक्षण	०.७८६०५	नाही
आईचे उत्पन्न	२.७७८४७	नाही
घराचे छत	०.७५०८४	नाही
पाणी	९.९०५४५	नाही
मुलाचे वय	०.९४७५६	होय
आईचे वय	५.४४६०६	होय
बंगळुर मध्ये आईचे वास्तव्य	२३.८४४४४	होय
घरापासून कामाचे अंतर	४.१४३२९	होय
शौचालय	८.६६७३९	होय
धर्म	८.५०३०९	होय
जातीय गट	५.०११३६	होय
मातृभाषा	६.७२९६२	होय

यानुसार असे दिसून येते की, पाच वर्ष वा कमी वय असलेली ३४ टक्के मुले आईसोबत राहत नाहीत. ११ ते १५ वयोगटात हे प्रमाण १४ टक्क्यांनी कमी झाले आहे. आईच्या बाबतीतही, २० वा कमी वयाची ४० टक्के मुले आईपासून दूर राहतात. ४० पेक्षा अधिक वय असलेल्या मातांची संख्या फक्त चार टक्के आहे.

तसेच ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरित होताना येणाऱ्या अडचणीही दिसून येतात. बंगळुर मध्ये वास्तव्य केलेला काळ, हाही मुलाला घरी सोडण्यामागे महत्वाचा घटक आहे. ज्या माता एक वर्ष वा अधिक काळापासून दूर राहतात त्यापैकी ५० टक्के मातांची मुले आईजवळ राहत नाहीत. तर ५ वर्ष ते १० वर्ष राहणाऱ्या मातांच्या बाबतीत हे प्रमाण १६ टक्के आहे. अधिक काळ बंगळुरमध्ये वास्तव्य म्हणजे मुलाला गावी सोडून येण्याचे प्रमाण कमी.

मुलांना गावी सोडून येण्यामागे केवळ बंगळुरमध्ये येणाऱ्या अडचणीच कारणीभूत नाहीत. घरात शौचालय असणे आणि मुलाला घरी सोडणे ही बाब महत्वपूर्ण आहे.

मुलाला घरी सोडून कामावर येणे हे समाजातील सर्वच गटांसाठी शक्य नाही. इतर धर्मियांपेक्षा हिंदू धर्मांमध्ये याचे प्रमाण जास्त आहे. त्यातही हे प्रमाण भिन्न-भिन्न आहे. बंगळुरच्या नागरी भागावर अजूनही जातीव्यवस्थेचा पगडा आहे.

बंगळुर शहरावर ग्रामीण भागाचा प्रभाव हा अशा प्रकारे बहुआयामी आहे. ग्रामीण भाग जो शहराच्या निकट आहे, त्याच्या समस्या दूर करण्यासाठी एका ठोस नागरी धोरणाची नितांत आवश्यकता आहे.

(नरेंद्र पानी- लेखक नामांकित अर्थातज्ञ असून नॅशनल इंस्टिट्यूट ऑफ एडवांस स्टडीज, बंगलोर येथे प्राचार्य आहेत. यांचे शैक्षणिक विषयावरील अनेक लेख देशात तसेच परदेशातही प्रकाशित झाले आहेत. संपर्कासाठी ईमेल- narendar.pani@gmail.com)

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके (हिंदी)

१. भारतीय दुर्ग - ₹ ४८५.००
२. जाने अपने जिगर की
₹ २०५/-
३. माऊंट एव्हरेस्ट की गाथा
₹ ११५/-

शहरीकरणाची आव्हाने: शहरी नियोजनात नव्या आदर्शाची गरज

– ललिता कामत

विकासात्मक योजना आणि त्यांची प्रक्रिया यांचा उपयोग, कायदा आणि बेकायदांच्या सिमारेषांसाठी केला जाऊ नये. कारण कायदा बेकायदा यांच्या संदर्भात कृती या समुहाच्या क्रियाशिलतेनुसार बदलणाऱ्या असतात. किंबहुना त्या शहरांच्या कार्यशिलतेला प्रोत्साहनात्मक असाव्यात. तसेच सर्वसाधारण क्षेत्रातील कृतीशिलतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी शहरी धोरण ठरविणे अत्यंत निकडीचे आहे.

शहरी नियोजनाचे अधिक चांगले आणि नवीन मार्ग हे वेगाने प्रगत होणाऱ्या शहरीकरणाच्या आव्हानांवर उपाय म्हणून ओळखले जाऊ लागले आहेत. नियोजनाच्या उपायांकडे सध्याच्या शहरांचा दर्जा सुधारण्याची साधने आणि नवीन शहरे उभारण्यासाठी डावपेचात्मक योजना म्हणून पाहिले जाऊ लागले आहेत. तरीसुद्धा, शहरी नियोजनाचा संभाव्य नवा आदर्श कोणत्या घटकांचा बनलेला असावा, याबद्दल फारच कमी स्पष्टता आहे. या निबंधाची दोन उद्दिष्टे आहेत. सध्या अस्तित्वात असलेल्या शहरांचा दर्जा सुधारणे आणि नवीन शहरे उभारणे, याबाबतची पूर्वीच्या अनुभवांवरून निष्कर्ष काढण्याला प्राथमिकता देण्यात येईल. त्यात खालील बाबींचा समावेश प्रामुख्याने करण्यात आला आहे. भारतात नवीन शहरांच्या उभारणीचा परिणाम अधिक सुनियोजित शहरांमध्ये झाला आहे का? शहरी नियोजनाचे पारंपरिक उपाय, विकास आराखडा इत्यादी आणि नवीन उपाय शहर विकास योजना यांचा आपल्या शहरांवर कोणत्या प्रकारचा परिणाम झाला आहे? या प्रकारच्या अधिकाधिक नियोजनाची परिणती राहण्यास अधिक योग्य अशा शहरांत होईल का? या निष्कर्षांच्या आधारे नियोजनाच्या नव्या आदर्शासाठी आग्रहपूर्वक युक्तिवाद करणे, हा दुसरा उद्देश्य आहे. नियोजन म्हणजे काय आणि भारतीय शहरांसंदर्भात ते कसे अंमलात आणले जात आहे,

याचा नव्याने विचार करण्यात आला आहे. ही एक प्रक्रिया असून जिचा उपयोग प्रत्यक्ष वास्तवाशी अधिक पुरक असणाऱ्या योजना बनवण्यासाठी तसेच रहिवासी आणि नोकरदार या दोघांसाठीही वेगवान कृतीशिलतेतील स्थान अढळ बनवण्यासाठी होऊ शकेल.

नवीन शहर उभारणीचा भारताचा अनुभव - एक संमिश्र चित्र

ग्रीनफिल्ड या संज्ञेचा अर्थ सहसा पडिक जमिनीवर म्हणजे जेथे अस्तित्वात असलेली बांधकामे जमिनदोस्त करण्याची अथवा त्यात सुधारणा करण्याची गरज नाही, अशा ठिकाणी बांधकाम करणे असा समजला जातो. स्वातंत्र्योत्तर तीन दशकांच्या कालावधीत राज्य जेव्हा आर्थिक प्रगतीच्या शिखरावर होते तेव्हा १०० हून अधिक ग्रीनफिल्ड शहरे (जमशेदपूरसारखे औद्योगिक शहर आणि चंदीगढसारखे प्रशासकीय शहर) स्वातंत्र्यानंतर फक्त तीन दशकात वसवण्यात आली. संघटनात्मक पद्धतीने (organically) विकसित पावणाऱ्या शहरांच्या तुलनेत त्यांचे योगदान अगदी मर्यादित होते. नियोजित शहरे उभारतांना विशेषतः दुर्बल घटकांच्या प्रत्यक्ष वास्तवाकडे (त्यांची घरे कामाच्या ठिकाणापासून जवळ बांधणे) झालेले दुर्लक्ष आणि शहरी अर्थव्यवस्थेचा सहभाग असलेल्या परस्परसंबंध व्यवस्थेची किचकट उभारणी यावर जोर देत व्यापक स्वरूपाची टीका झाली.

मुंबई आणि दिल्लीसारख्या महानगरांना लागून असलेल्या नव्या नियोजित वसाहती नियोजित शहरे म्हणून ओळखल्या जात असून त्यांनी खूपच चांगली कामगिरी केली आहे. नवी मुंबईसारख्या शहराच्या नियोजनाची जबाबदारी असलेल्या सिडकोने अत्याधिक प्रयत्न करूनही, बेकायदा बांधकामे आणि अतिक्रमणे मोठ्या संख्येने आहेत. शहराची वाढ झपाट्याने होत असली तरीही प्राथमिक सेवांचे वितरण असमान आहे. दुसरीकडे, नियोजनाचे अत्याधिक खासगीकरण व बाजारीकरणाचे प्रतिनिधित्व गुरगावसारखे शहर करते, जेथे नागरिक नालेसफाई, घनकचरा व्यवस्थापन आणि पथदिव्यांसारख्या सेवा बाजारातून खरेदी करतात. गुंतवणूकदार, उद्योग व नागरिकांना आकर्षित करण्याच्या मुद्यावर गुरगाव मॉडेल प्रचंड यशस्वी ठरले असले तरीही त्याला पर्यावरणीय आणि सामाजिक किंमत जबर मोजावी लागली आहे. जमिनीच्या झपाट्याने वाढलेल्या किंमती आणि विकास योजना प्रस्तुत करण्यासाठीचा उत्साह ही या दोन्ही ठिकाणच्या विकासाची वैशिष्ट्ये राहिली आहेत. पुढील वीस वर्षांच्या कालावधीसाठी जमिन आणि साधनसंपत्तीचे वाटप निश्चित करणारी विकास योजना तज्ञांच्या मते वरपासून खालपर्यंत सर्वसमावेशक समजली जाते, तर दोन्ही ठिकाणी जमिनमालक, विकासक, स्थापत्यविशारद, कंत्राटदार आणि राज्य सरकारी संस्था योजनेला हवा तसा आकार देऊ शकत असल्याने योजना आराखडा विकसीत होत जाताना दिसतो. (शेट्टी, २०१२) जमिनीच्या किंमती नाट्यपूर्णरित्या वाढल्या असल्याने, जमिनीच्या विकास क्षमतेचे नियमन

करणारी योजना, त्यावर प्रभाव टाकू इच्छिणाऱ्या विविध गटांसाठी महत्वाचा दस्तऐवज ठरते.

सुव्यवस्थित विकासाकरता म्हणून असलेल्या या योजनांमध्ये स्थानिक राजकारणी आणि स्थानिक शक्तींनी कधी सुधारणा तर कधी चढाओढीसारखे वेगवेगळे हस्तक्षेप केल्याचा परिणाम गबाळ्या तरीही क्रियाशील वास्तव व्यवस्थेत झाला. यामुळे प्रश्न असा उपस्थित होतो की, विविध प्रकारच्या स्थानिक शक्ती आणि भूमिका बजावणाऱ्यांनी आपल्याला हवा तसा आकार दिलेल्या गुंतागुंतीच्या शहरी व्यवस्थांऐवजी त्यांनी आपल्या सखोल ज्ञानाच्या आधारे तयार केलेला एकच तर्कसंगत असा विकास आराखडा बनवता येईल का?

सजीव शहरांसाठी विकास योजना कशी महत्वाची आहे ?

विकास योजनेचा वारसा ब्रिटिशांकडून आला असून शहराच्या वाढीबद्दल पूर्वभाकित आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी पारंपरिक साधनांची मिळून ती बनलेली आहे. ब्रिटिशांनी योजना आराखडे बनवताना त्यांच्या स्वतःच्या गरजांच्या अनुरूप अशी नियोजनाची पध्दती अवलंबिली होती, नियोजनाच्या कायद्यांमध्ये मूलभूत बदल फारसे झालेले दिसत नाहीत. यामुळेच विकास योजना आणि सजीव शहरे यांच्यात मोठ्या प्रमाणावर असमतोल दिसतो.

शहरी नियोजनासाठी असलेल्या विकास योजनांमध्ये प्रत्यक्षात शहराच्या अगदी मर्यादित हिशशाचाच समावेश केला जातो. उदाहरणार्थ, झोपडपट्टी ही अनधिकृत समजली जात असल्याने झोपडपट्टी भागाचा समावेश नियोजनात केला जात नाही. खरे

तर अनौपचारिक क्षेत्र म्हणून सहसा शिक्का बसलेल्या भागाचा समावेश योजनेत केला जात नाही. ही नियोजन प्रक्रियेतील अत्यंत मूलभूत त्रुटी आहे, कारण अनौपचारिक क्षेत्रच सर्वाधिक नोकऱ्या पुरवते आणि शहराच्या जीडीपीमध्ये अत्यंत महत्वाचे योगदान देते. कमी उत्पादकता आणि सेवांची कमी मागणी असलेले हे क्षेत्र गौण तर मुळीच नाही, उलट शहरी अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी असून औपचारिक क्षेत्राशी अतूटपणे जोडले गेले आहे. (मुखोपाध्याय २०११) भारतीय शहरांमधील एक तृतीयांश कामगारवर्ग हा पारंपरिकदृष्ट्या कार्यस्थळ म्हणून समजली जात नाहीत अशा घरे किंवा रस्त्यावरील आर्थिक व्यवसायांमध्ये गुंतलेला आहे (एनएसएस अहवाल ५१९, २००४-०५) आणि ७५ टक्के कामगार अनौपचारिक क्षेत्रातील आहे. (एनएसएसओ २००५) इतक्या मोठ्या संख्येने असलेल्या लोकांना योजनेत स्थान नसेल तर त्यांना शहरांमध्ये जमिनी आणि सेवा कशा मिळू शकतील? त्यांना विशेषतः निवडणुकीच्या वेळेस स्थानिक नगरसेवक, आमदार किंवा खासदाराच्या निधीतून सुधारित पायाभूत सुविधा मिळतात. वृद्धीशील, संमिश्र उपभोग आणि रोजच्या राजकारणाशी जोडलेले शहर उभारणीचे हे स्वरूप म्हणजेच शहरीकरणाचा प्रभाव (dominant urbanism) आहे. (बेंजामिन २०१०) शहरीकरणाचा प्रभाव म्हणजे जे विकास योजनेऐवजी त्याविरोधात काम करतो आणि सजीव शहरांसाठी विकास योजनेचे मर्यादित महत्व स्पष्टपणे अधोरेखित करतो.

नियोजनाच्या कायद्यांसाठी विशेषतः आराखड्याचा अंतिम मसुदा सूचना व हरकतींसाठी प्रसिद्ध करण्याची

आवश्यकता असते. योजना तयार करताना हस्तक्षेप करण्याची अगदी मर्यादित संधी असल्यामुळेच, एकदा योजना तयार झाल्यावर नागरिक आणि राजकीय व्यवस्थेने तिला दिलेली आव्हाने नियोजनाच्या दीर्घकालीन व संघर्षमय अशा प्रक्रियेच्या रूपातून प्रकट होतात. सुंदरेसन (२०१४) यांनी पर्यावरणीय योजना, जमिन वापरासंबंधी क्षेत्रीकरणाचे धोरण (zoning) आणि वाहतूक योजनांसाठीच्या बंगळुरू मास्टर प्लॅनच्या (२००५-१५) हेतूबद्दल नागरिकांच्या एका गटाने प्रश्नचिन्ह उपस्थित करणारी जनहित याचिका कर्नाटक उच्च न्यायालयात दाखल कशी केली, त्याचा अहवाल दिला आहे. २०१२ मध्ये योजनेत प्रस्तावित केलेले संमिश्र जमिन वापराचे धोरण न्यायालयाने रद्द केले. बंगळुरू विकास प्राधिकरण या नियोजन प्राधिकरणाकडे योजनेचा अंतिम मसुदा सुपूर्द करण्याच्या कालावधीपर्यंत असे असंख्य बदल करण्यात आले व दोन वर्षांनी त्यास अंतिम मंजूरी देण्यात आली. दुसरीकडे, योजनेच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी असलेल्या महापालिकेने नव्या बांधकामांचे नियमन करण्यासाठी स्पष्ट नियमावली तयार न करताच नव्या बांधकामांसंबंधी योजनेतील हक्कांचा निवडकरित्या गैरफायदा घेतला. (मोहन आणि राजगोपाल, २०१०) याची अंतिम परिणती अधिकाधिक बांधकामे, अतिदाट लोकवस्ती आणि पायाभूत सुविधांवर बोजा असे प्रश्न निर्माण होण्यात झाली, जे सोडवण्यासाठी योजना आराखडा असल्याचे मानले जात होते.

खरोखर, सर्व फेरबदलांसहित केलेली नियोजनाची ही प्रक्रिया प्रत्यक्ष वास्तवापासून दूर अशी योजना विकसित

करण्याचा प्रयत्न म्हणून पाहिली जावी. ही व्यवस्था कोणत्याही प्रकारे न्याय्य म्हणता येणार नाही- ती आर्थिक आणि राजकीय उच्चभू शक्तींनी आकार दिलेली व त्यांनाच बेहिशोबी फायदा करून देणारी आहे.

योजनेची अंमलबजावणी अथवा विनियमनाने नियोजनात अपयश

भारतीय शहरांमधील राहणीमानाच्या खराब दर्जाबाबत बहुतेक सारी निराशा ही नियोजनाच्या उल्लंघनातून आली आहे. झोपडपट्ट्यांमधून वास्तव्य करणारे शहरी गरीब कायद्यांचे उल्लंघन करतात, पण अशा अवैधतेतून फायदा मिळवणारे ते एकटेच नाहीत. जगात सर्वत्रच नियम धाब्यावर बसवून केलेल्या शहरीकरणाचा मध्यम व उच्चभू शहरींनाही फायदा झाला आहे. विशेषतः शहरी परिघात बेकायदा जागा आणि आराखडांच्या विक्रीतून झोपडपट्टीवासियांपेक्षा शहरी मध्यमवर्गीय व श्रीमंत तसेच उपनगरवासियांना अधिक फायदा झाला आहे. (रॉय २००९) म्हणजेच, अनौपचारिक क्षेत्र (formal sector) हा गरीबीचा समानार्थी शब्द नव्हे.

भारतातील शहरांवर लिहीणाऱ्या तज्ञ विद्वानांनी (चंदीगढवर सरीन, दिल्लीवर बाविस्कर, बंगळुरूवर बेंजामिन व नायर) शहरांतील झोपडपट्ट्यांचे अस्तित्व आणि त्यात सातत्याने होणारी वाढ तसेच मध्यम व उच्चवर्गीयांचा बेकायदेशीरपणा हा नियोजनाचे अपयश म्हणून समजला जाऊ नये तर नियोजन प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून समजला जावा, यावर जोर दिला आहे. रॉय (२००९) यांच्या मते, भारतातील शहरी नियोजन म्हणजे शहराच्या वाढीबद्दल पूर्वभाकित व तिच्या व्यवस्थापनाऐवजी अनौपचारिक क्षेत्रात सातत्याने होणाऱ्या बदलांच्या प्रक्रियेच्या

माध्यमातून जमिनीच्या स्रोतांचे व्यवस्थापन आहे. भारतातील नियोजन व्यवस्थेवर विनियमन हटवण्याची (deregulation) छाप आहे. विनियमन हटवणे नियमनाच्या विरोधी असून सरकार जाणीवपूर्वक आपला नियमनाचा अधिकार काढून घेते व त्यातून निर्माण होणारी संदिग्धता नागरी विकासाच्या प्रक्रियेला आकार देते.

कामत आणि दीक्षित (२०१४) यांनी विनियमन हटवण्याद्वारे नियोजन प्रत्यक्षात कसे काम करते, अधिक चांगल्या रीतीने समजून घेण्यासाठी ९ लाख लोकवस्ती असलेल्या सोलापूर शहरातील प्रकरण सादर केले आहे. महाराष्ट्र नगर व देश रचना कायदानुसार, शहरातील विशिष्ट भूखंड शाळा, बागा अशा सार्वजनिक सुविधा पुरवणे अथवा जनहितासाठी जागा अधिग्रहित करण्यासाठी नियोजन प्राधिकरणाकडे आरक्षण हे महत्वाचे हत्यार आहे. जर योजनेत संबंधित भूखंड आरक्षित असेल तर तेथे इतर उद्देश्यांसाठी त्यावर बांधकाम करण्याची परवानगी देता येत नाही किंवा बांधकाम झाले असेल तर ते नियमित केली जाऊ शकत नाही.

प्रत्यक्षात, महापालिका क्वचितच योजनेतील उद्दिष्टांसाठी म्हणून आरक्षित भूखंडाचे अधिग्रहण करते अथवा तो विकसित करते (त्यासाठी सहसा निधीच्या कमतरतेचे कारण दिले जाते) तर राजकारणी पाठिंबा मिळवण्याच्या हेतूने भूखंडांवर आरक्षण लावण्याच्या धमक्यांचा उपयोग करतात. सुव्यवस्थित विकासासाठी नियोजन या मूळ उद्दिष्टाने असलेल्या आरक्षणाचा राजकीय मलिद्यासाठी हवा तसा वापर करण्याचा अर्थ असा झाला आहे की, एखाद्या जागेवर आरक्षण ठेवणे किंवा ते हटवणे

ही एक परिवर्तनीय प्रक्रिया बनली आहे. याच ताकदीमुळे जमिनीच्या बाजारपेठेवर नियंत्रण मिळवणे शक्य होते. या दरम्यान वास्तवात जवळपास सर्वच आरक्षित जागा झोपडपट्ट्या म्हणून नियम धाब्यावर बसवून विकसित करण्यात आल्या आहेत अथवा आराखड्यातील फक्त ६ ते ९ टक्के भूखंडच महापालिकांनी अधिग्रहित केले आहेत. नियमांना सोडून केलेला हा विकास त्याला जुळणाऱ्या गरजांमुळेच सुलभ झाला आहे - गरीब समुदायांना घरांसाठी जागांची गरज आहे, जमिनमालक/विकासक आरक्षित भूखंड स्वतः कायदेशीररित्या विकसित करू शकत नसल्याने त्यांना या जागेच्या मोबदल्यात पैसा मिळवायचा आहे आणि योजना बनवणारे व अधिकाऱ्यांना या प्रकारांकडे डोळेझाक केल्याने नफा होत असतो. या संपूर्ण प्रक्रियेतून स्थानिक शक्तींना जमिनीचे चलनी मूल्य म्हणून असलेले प्रचंड महत्व (dynamics) आणि नियोजनाचे साधन म्हणून या परिवर्तनीय स्रोतासंदर्भात झालेले आकलन स्पष्ट होते.

कायदेशीरपणा आणि अवैधता यांच्यातील बदलते नातेसंबंध हे नियमांना सोडून केलेल्या नियोजनाच्या स्वरूपाचे ठळक वैशिष्ट्य राहिले आहे. आज जे बेकायदेशीर आहे, ते उद्या कायदेशीर करण्याबाबत सरकारच्या ताकदीचा प्रभाव किती आहे, यावरून ही बाब सोदाहरण स्पष्ट होते. श्रीमंत आणि गरीबांचा बेकायदेशीरपणा यातही फरक केला जातोच.

भारतातील नियोजन व्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेतल्यानंतर असे आग्रहाने म्हणता येईल की, भारतातील शहरांचे प्रश्न असे नियोजन सोडवू शकत नाही,

कारण शहरे आणि त्यातील प्रश्न निर्माण होण्यासाठी हे नियोजनच गुंतले आहे.

प्रकल्पाच्या माध्यमातून नियोजनः जागतिक दर्जाची शहरे निर्माण होतील ?

सुव्यवस्थित शहरे बनवण्याच्या विकास योजनांच्या क्षमतेविषयी वाढत्या भ्रमनिरासामुळे प्रयोग म्हणून नियोजनाची नवी रीत वापरण्यात येत आहे: डावपेचात्मक प्रकल्प आधारित योजना. (महा) आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांच्या माध्यमातून नियोजनाचा उद्देश्य वाढीचे इंजिन म्हणून शहरांच्या क्षमतेचा फायदा करून घेतल्यास त्याची परिणती जागतिक दर्जाची शहरे बनवण्यात होईल, अशी आशा केली जात आहे. २००५ मध्ये देशातील ६५ निवडक शहरांसाठी तयार करण्यात आलेला जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनरुत्थान मोहीम (जेएनएनयूआरएम) कार्यक्रम या विचाराचा सारांश होता. या कार्यक्रमांतर्गत पायाभूत सुविधा प्रकल्पांसाठी अर्थसाह्य मिळवण्यासाठी असंख्य योजनांची तयारी आणि २३ प्रशासकीय सुधारणा राबवण्याची आवश्यकता होती. निधीची गरज असलेल्या पण शहर गुंतवणूक आराखडा, शहर विकास आराखडा, शहर मल:निस्सारण आराखडा, शहर वाहतूक आराखडा असे अनेक आराखडे बनवणे कठीण जात असलेल्या दुबळ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी योजना आराखडे बनवण्याचे काम बाहेरच्या सल्लागार कंपन्यांकडे सोपवले. प्राधान्य आणि गुंतवणुकीच्या दृष्टीने महत्वाचे डावपेचात्मक क्षेत्रांची रुपरेषा ठरवणारा सर्वांगीण दृष्टीकोनाचे प्रातिनिधिक स्वरूप शहर विकास योजनेत असावे, असे अभिप्रेत होते. पण अल्प प्रतिसाद

मिळणाऱ्या वैयक्तिक प्रकल्पांची जंत्री एवढेच त्याचे स्वरूप शेवटी राहिले कारण स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा लोकांचा सहभाग त्यात नव्हता. (हॅझार्डस सेंटर २००८) या कार्यक्रमातील सर्व योजनांमध्ये, विकास योजना (DP) अथवा परस्परांशी कोणताही संबंध नसलेल्या आणि कायदेशीर आधाराशिवाय अशा संमांतर नियोजन प्रक्रियेचा समावेश होता. शहरांच्या गरजांना अनुरूप अशी सर्वांगीण योजना बनवण्याऐवजी केवळ निधी मिळवण्यासाठीचा प्रयोग एवढेच त्याचे स्वरूप राहिले.

शहरी गरीबांना परवडणाऱ्या दरांमध्ये घरे आणि प्राथमिक सेवा पुरवणे, हे या मोहिमेचे प्रमुख उद्दिष्ट असले तरीही ते साध्य करण्यात जेएनएनयूआरएम योजनेला अपयश आल्याची टीका नागरिक गट आणि जाणकारांनी केली आहे. गरीबांना प्राथमिक सेवा पुरवण्याच्या एकमेव उद्देश्याने असलेल्या प्रकल्पांपेक्षा समृद्ध वर्गाच्या सेवेसाठी सुरू करण्यात आलेल्या मोठ्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना जास्त निधी मिळाला. (महादेविया २०११) अनेक शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा प्रकल्पांची परिणती झोपडपट्टीवासियांना त्यांच्या जागेतून हुसकावून शहराच्या बाहेर राहण्यास भाग पाडण्यात झाली आहे. (सिटीझन्स ग्रुप २००९, महादेविया २०११) विकास योजनांप्रमाणेच शहर विकास आराखड्यांमध्येही अनौपचारिक क्षेत्राचा विचार केलेला नाही.

एकंदरीत, पायाभूत सुविधा पुरवणे आणि शहरी प्रशासनात सुधारणा या उद्दिष्टांच्या कसोटीवर ही मोहीम पार फसली आहे. (कामत आणि झकारिया. २०१३) समोर आलेला पुरावा असे

दर्शवतो की, प्रत्येकासाठी एकच निकष हा भारतीय शहरांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ठरवलेला सिद्धांत: विविध नगरे आणि शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा आणि प्रशासनात सुधारणांची गरज काय आहेत आणि शहरांतील रहिवाशांसाठी त्या कशा पुरवता येतील, याची अचूक कल्पना करण्यात आलेले अपयश हे त्यास कारण आहे. विविध आकार, क्षमता आणि ऐतिहासिक शहरांमधील भागधारकांच्या गरजांशी मोहीम सुसंगत करण्यासाठी तेथील प्रचलित प्रशासन व्यवस्था आणि राजकीय वास्तव समजून घेण्याचा प्रयत्न केला गेला नाही. त्याबदल्यात सरकार आणि शहरांनी आपले राजकीय व आर्थिक हितसंबंधांना फायदा होईल अशा सोयिस्कर पद्धतीने कधी प्रतिरोध, कायदेशीर आव्हान देऊन तर कधी वाटाघाटींनी चलाखीने या कार्यक्रमास प्रतिसाद दिला. अंमलबजावणीतील अपयशापेक्षा या प्रतिसादाकडे स्थानिक व राज्य पातळीवरील भूमिका बजावणाऱ्या शक्तींचा राजकीय डावपेच म्हणून पाहिले पाहिजे. या स्थानिक शक्तींना कार्यक्रमाच्या नियोजन प्रक्रियेत कोणतीही भूमिका नव्हती आणि त्यांच्या वास्तवाशी जुळत नसल्याने त्यांनी ही प्रक्रियाच स्वतःच्या साजेशी करून घेतली.

समारोप

नगर नियोजन, प्रमुख नियोजन आणि अगदी अलिकडचे प्रकल्पाधारित नियोजनाची परिणती नियोजनबद्ध आणि राहण्यास अधिक योग्य शहरांची निर्मिती आपोआप झाली नाही, हे अगदी स्पष्ट आहे. नेतृत्वाखाली तयार केलेल्या या नियोजनाच्या विविध दृष्टीकोनांमध्ये योजना आणि ज्यांच्यासाठी ती तयार केली जात

आहे, त्यांचे जिवंत वास्तव यात कमालीची तफावत व त्याच्या परिणामी योजनेला देण्यात आलेली आव्हाने आणि सुधारणा यांच्यात ठळक समानता दिसते. म्हणून, कालबाह्य झालेली नियोजन प्रक्रिया प्रशासनाची विद्यमान रचना आणि राजकीय वास्तवाला अधिक मान्य होईल व त्याच वेळेस नियमावलीची उद्दिष्टेही साध्य केली जातील, अशा रीतीने कशी विस्तारित करता येईल ?

प्रथम आपल्याला प्रत्यक्ष व्यवहारांवर आधारित नियोजनावर फेरविचार करण्याची गरज आहे. त्यात राजकीय आणि तांत्रिक मित्तींमधील द्वंद्व म्हणून नियोजनाची संकल्पना राबवणे, औपचारिक कायदेशीर प्रक्रियेच्या मार्गाने अचल असा योजना दस्तऐवज तयार करणे आणि मागील दाराने केलेल्या वाटाघाटी व विकास हक्कांच्या वितरणाला देण्यात आलेली स्पष्ट आव्हाने यांची मिळून बनलेली चैतन्यदायी अनौपचारिक नियोजन प्रक्रिया यांचा यामध्ये समावेश आहे. त्यासाठी औपचारिक आणि अनौपचारिक प्रक्रियांमध्ये संवादाची गरज आहे. वर्तमानातील कामगिरींची क्रमाक्रमाने घडणारी कृती नव्हे. त्याचबरोबर नियोजनाच्या प्रक्रियेत मध्यवर्ती भूमिकेत लोकांचा सहभाग असण्याची गरज आहे.

दुसरे, केंद्रीकरण आणि अराजकीयीकरणाची छाप असलेले नियोजनाचे प्रयत्न उलट दिशेने फिरवण्याची गरज आहे. विकेंद्रीकरण, वाटाघाटींनी तयार केलेले नियम तसेच नियोजन व स्थानिक स्तरावर जमिन वाटप प्रक्रियेत लोकांचा अधिक सखोल आणि व्यापक सहभाग यांना अधिक वाव देण्याची आवश्यकता आहे. सध्या स्थानिक स्वराज्य

संस्थांचे नियोजन प्राधिकरण घटनेतील ७४ व्या दुरुस्तीनुसार अधिकार दिलेले असले तरीही कोणत्याही सार्वजनिक उत्तरदायित्वाशिवाय काम करणाऱ्या काही स्थानिक शक्तींनी (parastatals) गिळंकृत केले आहे. निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींची योजना तयार करण्यात कोणतीही अधिकृत भूमिका नाही. तरीही वाटाघाटींनी सवलती मिळवणे, विनियमन हटवून आणि नियम धाब्यावर बसवून केलेल्या नियोजन प्रक्रियेतील ते प्रमुख भूमिका बजावणारे आहेत. योजनेची अंमलबजावणी करणाऱ्या प्राधिकरणात लोकप्रतिनिधींना कोणतीही औपचारिक भूमिका नसल्याने त्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून शहरी प्रश्न सोडवण्यासाठी संस्थात्मक टिकाऊ तोडगे शोधण्याऐवजी कसल्याही जबाबदारीशिवाय हस्तक्षेप करण्याचा परवानाच मिळतो आणि वैयक्तिक कृती करण्यास प्रोत्साहन मिळते. 'नियोजन' ही शुद्ध तांत्रिक प्रक्रिया नव्हे तर समकालीन जागतिक वास्तवाचा विचार करण्यासाठी शेजारच्या क्षेत्रापासून ते अखिल राज्यांपर्यंत अनेक स्तरांवर राजकीय नेत्यांचा सहभाग त्यात आवश्यक आहे.

शेवटी, बहुतेक शहर हे बाह्यभागात किंवा विकास योजनेच्या अगोदर विकसित झालेले असते आणि त्याची व्याख्या करणारा "विकास योजना आराखडा" हा एकमेव दस्तऐवज नाही, याची जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे. विकास योजना आणि तिच्या प्रक्रियेचा उपयोग कायदेशीरपणा आणि बेकायदेशीरपणा यांच्यातील अमूर्त सीमारेषांना मूर्त स्वरूप देण्यासाठी केला जाऊ नये, कारण कोणती गोष्ट कायदेशीर

आहे आणि बेकायदा कुठली, यात बदलांना नेहमीच वाव असतो आणि विशिष्ट गटांचा अनावश्यक प्रभाव त्यावर असतो. त्याउलट, शहरांची कार्यक्षमता कशी वाढेल, यावर योजनेचा भर असायला हवा. ती कार्यान्वित करण्यासाठी महत्वाचे धोरण म्हणजे अनौपचारिक क्षेत्राच्या व्यवहार्यतेस प्रोत्साहन देणे हेच आहे. त्यामुळे अनेक लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारेलच पण अनौपचारिक क्षेत्र औपचारिक क्षेत्राशी निकट जोडलेले असल्याने औपचारिक क्षेत्राच्या अर्थव्यवस्थेची वाढ होईल.

संदर्भसूची:

१. बेंजामिन एस, २०१० : द ऍंस्थेटिक्स ऑफ द ग्राऊंडअप सिटी परिसंवाद <http://www.india-seminar.com/2010/612/612_solomon_benjamin.htm> ५ जुलै २०१०
२. सिटीझन्स ग्रुप, २००९: हाफ टाईम ऑर टाईम आऊट: सिटीझन्स रिह्यू - जवाहरलाल नेहरू नॅशनल अर्बन रिन्यूअल मिशन- अ कलेक्टिव्ह रिह्यू फ्रॉम बिलो. हॅझार्ड्स सेंटर, नवी दिल्ली
३. इगर, जे.२००३ : स्मार्ट कम्युनिटीज: अर्बन लँड, ६०:१, पृष्ठ ५०-५५
४. ग्रॅहम एस आणि मर्विन एस, २००१: स्प्लिटरिंग अर्बनिझम: नेटवर्क इनप्रास्टक्वर्स, टेक्नॉलॉजिकल मोबिलिटीज : द अर्बन कंडिशनस. लंडन: राऊलेज
५. ग्रॅहम एस, २००२: बिजिंग अर्बन डिजिटल डिव्हाईड्स: अर्बन पोलारायझेशन अँड इन्फॉर्मेशन अँड कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजीज, अर्बन स्टडीज, ३९: १, पृ. ३३-५
६. ग्रीनफिल्ड ए, ऑक्टो.२३, २०१३. अगेन्स्ट द स्मार्ट सिटी : <http://urbanomnibus.net/201310/against-the-smart-city/>
७. हॅझार्ड्स सेंटर, २००८: जेएनएनयूआरएमवरील राष्ट्रीय परिसंवादात सादर केलेला अहवाल चॅलेंज टु मिशन, २१-२२ जून, नवी दिल्ली.
८. हॉलंड, रॉबर्ट जी, २००८: विल द रिअल स्मार्ट सिटी प्लीज स्टँड अप? सिटी : ऍनॅलिसिस ऑफ अर्बन ट्रेन्ड्स, कल्चर, थिअरी, पॉलिसी, ऍक्शन १२ :३, पृ. ३०३-३२०
९. कामत एल आणि पी.दीक्षित, ३१ मे, २०१४: प्लॅनिंग ऍज प्रॅक्टिस? गव्हर्निंग कन्जंक्चर्स अँड इन्फॉर्मल अर्बनायझेशन इन सोलापूर टाऊन : इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली रिह्यू ऑफ अर्बन अफेअर्स xlix, २२,पृ.७२-८१
१०. कामत एल आणि वाय.झकारिया, २०१३ : जेएनएनआरयूएम आणि यूआयडीएसएसएमटीचा भारतातील शहरे आणि नगरांमध्ये पायाभूत सुविधा व प्रशासनावर कसा परिणाम झाला आहे? वर्किंग पेपर, टाटा
- इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, मुंबई.
११. महादेविया दर्शनी, २०११: ब्रँडेड अँड रिन्यूड? पॉलिसीज, पॉलिटिक्स अँड प्रोसेसेस ऑफ अर्बन डेव्हलपमेंट इन द रिफॉर्म एरिआ, इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली, व्हॉल्युम xlvi, पृ.५६-६४
१२. मोहन ए आणि सी.राजगोपाल, २०१०: आऊटसोर्सिंग गव्हर्नन्स? रिक्लिजिटिंग द मास्टर प्लॅन ऑफ बंगलोर : ४६ व्या आयएसओसीएआरपी काँग्रेसमध्ये सादर केलेला निबंध, १९-२३ सप्टेंबर, नैरोबी.
१३. मुखोपाध्याय, पी. २०११: फॉर्मॅलिटी अँड फंक्शनलिटी इन इंडियन सिटीज परिसंवाद, Seminar<http://www.india-seminar.com/2011/617/617_partha_mukhopadhyay.htm>
१४. एनसीईयूएस रॉय, ए. २००९: व्हाय इंडिया कॅन नॉट प्लॅन इट्स सिटीज : इन्फॉर्मॅलिटी, इनसर्जन्सी अँड आयडिओम ऑफ अर्बनायझेशन, प्लॅनिंग थिअरी, ८:१, पृ. ७६-८७ शेटी, पी., रुपाली गुप्ते आणि पी.खानोलकर, ऑक्टो.२८, २०१२: गुरगाव ग्लॉसरीज: <<http://kafila.org/2012/10/28/gurgaon-glossaries-prasad-shetty->

rupali-gupte-prasad-
khandolkar/>

१५. सिमेन्स कॉर्पोरेशन: सस्टेनेबल
बिल्डिंग - नेटवर्क टेक्नॉलॉजीज:
स्मार्ट होम्स अँड सिटीज, पिक्चर्स
ऑफ द फ्यूचर : फॉल २००८,
foryoutou.se/siemenstotal
<<http://urbanomnibus.net/2013/10/against-the-smart-city/foryoutou.se/siemenstotal>>

१६. सुंदरेसन, जे, ११ जून, २०१४:
हु प्लॅन्स अँड हु लाईव्हज? अर्बन
प्लॅनिंग लेसनस फ्रॉम बंगलोर
<<http://blogs.lse.ac.uk/indiaatlse/2014/06/11/who-plans-and-who-lives-urban-planning-lessons-from-bangalore-part-two/>>

(ललिता कामत - लेखिका टाटा
सामाजिक विज्ञानसंस्था(ऊघएए) मुंबई च्या
स्कूल ऑफ हैबिटेट स्टडीज या विभागाटी
सहप्राचार्य आहेत. संपर्कासाठी ईमेल-
elkamath@gmail.com)

लेखक / वाचकांसाठी नम्र सूचना

प्रकाशन विभागाच्या 'इंडिया'
(इंग्रजी) व 'भारत' (हिंदी)
या वार्षिक संदर्भ ग्रंथांच्या प्रती
केन्द्रीय सदन, सीबीडी बेलापूर,
नवी मुंबई, पिन ४००६१४
येथील कार्यालयात उपलब्ध
आहेत. या प्रती संग्रही
ठेवू इच्छिणाऱ्या लेखक
वाचकांनी आपली मागणी
yngovt.patika242@
gmail.com या संकेतस्थळावर
कृपया नोंदवावी.

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. व्हर्ल्ड ऑफ थिन फिल्म
कोटिंग्स (इंग्रजी)
₹ ९०/-
२. तिलक का मुकदमा (हिंदी)
₹ ३३५/-
३. राजभाषा (हिंदी)
₹ १००/-

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. एक देश एक हृदय (हिंदी)
२. उपभोक्ता संगरक्षण (हिंदी)
३. परियावरण संगरक्षण :
चुनौतिया और समाधान

शहरांतील सुविधांसाठी शाश्वत आर्थिक पुरवठा

– आनंद सहस्रनामन आणि विष्णु प्रसाद

शहरांसाठी पायाभूत सेवा तरतूद देताना शाश्वत आर्थिक पुरवठ्यात आपण संपूर्णतः अयशस्वी झालो असलो तरी शहरांच्या स्थिर विकासासाठी आर्थिक वृद्धी व शहरीकरणावर जोर आवश्यक आहे. यासाठी भारतीय शहरांनी स्वतःचे उच्च पातळीवरील महसुल स्रोत तसेच परिणामकारकतेने बाजारपेठ आधारित वित्तीय यंत्रणेवर जोर द्यायला हवा, जेणे करून किमान पातळीवरील सेवा देणेबाबत आपण आश्वासक राहू.

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पुरवण्यात येणारा निधी आणि त्यांच्यावर सोपवलेले कार्य यातील सततचा तणाव हे भारतातील नगरपालिकांना अर्थसाह्याचे एक ठळक वैशिष्ट्य राहिले आहे. आपला खर्च भागवण्याकरता शहरांकडे नेहमीच महसुली उत्पन्नाची तुटपुंजी साधने असतात. ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायदान्वये (CAA), स्थानिक संस्थांना मोठ्या प्रमाणावर स्वायत्तता बहाल केली असली तरी वाजवी स्वायत्ततेचा अभावच आहे. ७४ व्या (CAA) कायदान्वये, स्थानिक संस्थांकडे जी १८ कार्ये सोपवली आहेत, त्यापैकी निम्म्याहून कमी कामे करण्यासाठी त्यांच्याकडे संबंधित असा आर्थिक स्रोत नाही. या व्यतिरिक्त, बहुतेक स्थानिक स्वराज्य संस्थांना राज्य सरकारशी निर्विवाद एकमत झाल्याशिवाय कराचे दर ठरवता येत नाहीत किंवा करवसुलीचा पाया बदलता येत नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक स्वायत्ततेवर मर्यादा घालण्यात राज्य सरकारे मोठ्या प्रमाणात प्रभाव गाजवतात, याचा पुरावा म्हणजे काही राज्यांनी नगरपालिकांच्या स्वतःच्या उत्पन्नाची महत्वाची साधने त्यांना पर्यायी उत्पन्नाचे स्रोत न देताच नष्ट केली आहेत - जसे की राजस्थान आणि हरियाणा सरकारने शहरी पालिकांशी सल्लामसलत न करताच मालमत्ता कर रद्द केला आणि पंजाबने स्थानिक संस्थांशी विचारविनिमय न करताच मालमत्ता कराची उच्च मर्यादा

एवढी वाढवून ठेवली की, राज्यातील दोन तृतीयांश मालमत्ताधारकांना करातून सवलत मिळाली. तरीसुद्धा, भारतातील नगरपालिकांचे अर्थसाह्याचे सर्वच प्रश्न सरकारातील वरच्या स्तरांशी जोडता येण्याजोगे नाहीत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे जे कर आणि शुल्क वसूल करण्याचे अधिकार सोपवले आहेत, त्यांचा पुरेसा उपयोग करण्यातही विशेषतः कर गोळा करण्याचे पुरेसे प्रयत्न करण्यात त्या अपयशी ठरल्या आहेत. उदाहरणार्थ, तेराव्या वित्त आयोगानुसार, भारतातील मालमत्ता करवसुलीची कार्यक्षमता ३७ टक्के इतकी धक्कादायकरित्या कमी आहे. भारतीय नगरपालिकांचे स्वतःचे उत्पन्न मिळवण्याचे प्रमाण इतक्या खालच्या पातळीवर असल्याच्या पार्श्वभूमीवर त्यांना आपल्या नागरिकांना किमान प्राथमिक अशा सुविधा पुरवण्यातही अपयश येत आहे. उदाहरणार्थ, हैदराबादच्या ४० टक्के लोकसंख्येला थेट पाण्याच्या जोडण्या मिळू शकत नाहीत तर बंगळुरूतील ५० टक्के कुटुंबांसाठी झाकलेल्या गटारांची व्यवस्था नाही. भारतातील शहरी धोरणांचा भर हा प्रामुख्याने महानगरांवरच राहिला असला तरीही, लघु आणि मध्यम शहरांमधील सार्वजनिक सुविधांवरील खर्च व सेवा वितरणाची विद्यमान स्थिती ही मोठ्या शहरांपेक्षा भयावह आहे. उदा. कर्नाटकातील श्रीरंगपट्टण या लहान शहरात जवळपास ३९ टक्के लोकांसाठी कचरा गोळा करण्याची सेवा उपलब्ध नाही तर

रस्त्यांच्या जाळ्याचा अनुशेष ५१ टक्के आहे.

त्यामुळे लहान आणि मोठ्या शहरांसाठी आमच्यासमोर येणारा मध्यवर्ती प्रश्न हा आहे की पुढील १५ वर्षांत, सर्व नागरिकांसाठी निर्धारित केलेल्या सेवांचे वितरण शक्य व्हावे म्हणून सार्वजनिक सुविधांच्या विकासाकरता शहरांना शाश्वत अर्थपुरवठा कसा करता येईल?

शहरांच्या अर्थपुरवठ्याचे स्रोत

नगरपालिकांच्या उत्पन्नाचे दोन स्रोत आहेत, एक म्हणजे पालिकांचा स्वतःचा महसूल आणि दुसरा बहाल केलेला उत्पन्नाचा स्रोत. मालमत्ता कर आणि पाणीपट्टी याद्वारे पालिकांसाठी महसुली उत्पन्न मिळवून देणारे स्वतःचे स्रोत आहेत. पालिकांकडे सोपवलेले उत्पन्नाचे स्रोत म्हणजे स्थानिक संस्थांकडे बहाल केलेले स्रोत जसे की, राज्य वित्त आयोगाने निधीसाठी केलेल्या शिफारशी हे होत. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (नरेगा) किंवा गृहनिर्माण योजनांसारख्या केंद्र अथवा राज्य पातळीवरील योजनांच्या अंमलबजावणीसाठीही स्थानिक संस्थांना निधी प्राप्त होतो.

शहरांतील विद्यमान पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणुकीच्या शासकीय आदेशात दोन विशिष्ट आवश्यकतांचा पूर्णपणे समावेश करण्यात आला आहे : पुढील १५ वर्षांत पायाभूत सुविधांची तरतूद आणि सेवांचे वितरण यातील अनुशेष भरून काढण्याची हमी आणि लोकसंख्येतील वाढ व त्यादरम्यान आर्थिक उपक्रमांनुसार, सर्व अतिरिक्त पायाभूत सुविधांची गरज भागवणे. भारतीय शहरी पायाभूत सुविधा आणि सेवा (२०११) अहवालात, २०१२ ते २०३१ या

वीस वर्षांच्या काळात शहरी पायाभूत सुविधांसाठी भारतातील शहरांना ४० लाख कोटींच्या (२००९च्या किंमतींवर आधारित) गुंतवणुकीची गरज आहे. जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहरी पुनरूत्थान योजनांद्वारे निधी आणि अनुदानाच्या आर्थिक सहाय्यावर असलेल्या शहरांमुळे सरकारवर मोठा वित्तीय बोजा पडतो. आवश्यक गुंतवणुकीची विशाल व्याप्ती आणि केंद्र व राज्य सरकारांच्या वित्तीय स्थितीचा विचार करता, स्थानिक संस्थांचे सरकारांवरील असलेले अभूतपूर्व आर्थिक परावलंबित्व अशाश्वत आहे.

हे चित्र पाहिल्यावर, भारतीय शहरांना स्थानिक कर आणि शुल्कांच्या माध्यमातून स्वतःचे उत्पन्न वाढवण्याची आणि त्यास भांडवली बाजारातून उसनवारीची जोड देण्याची गरज आहे.

अंतर्गत महसुली उत्पन्नाची निर्मिती

एखाद्या नगरपालिकेला उपलब्ध असलेल्या आर्थिक पर्यायांवर कोणतीही चर्चा करतांना तिची सुरुवात पालिका अंतर्गत स्रोतांपासून कसे उत्पन्न मिळवते, हे समजून घेण्यापासून व्हायला हवी. कारण, मूलभूत स्तरावर पालिकेने अंतर्गत स्रोतांपासून मिळवलेले उत्पन्न हे प्रशासनाचा दर्जा, त्यातील पारदर्शकता आणि जबाबदारी याचे प्रतिबिंब असते. त्यामुळे नगरपालिकेच्या अंतर्गत आर्थिक क्षमतेचे मूल्यांकन म्हणजे तिच्या प्रशासनाच्या दर्जाचा एक प्रकारे निवाडाच असतो. कोणतीही सुशासित नगरपालिका माहितीची अधिक चांगली उपलब्धता, मूल्यांकनाची अधिक चांगली क्षमता आणि महसूल गोळा करण्याची चांगली क्षमता ध्वनित करते, ज्यांचे प्रतिबिंब

नंतर नगरपालिकेने अंतर्गत साधनांद्वारे जमवलेल्या महसुलाच्या प्रमाणात पडते.

२००१-०२ मध्ये भारतीय नगरपालिका क्षेत्राचे एकूण उत्पन्न जीडीपीच्या ०.६७ टक्के इतके होते आणि त्यात पालिकांच्या स्वतःच्या उत्पन्नाचा वाटा अवघा ०.३८ टक्के होता, असे बाराव्या वित्त आयोगाने दर्शवले आहे. नियमानुसार हा आकडा खूप लहान आहेच, पण ब्राझिलसारख्या उभरत्या अर्थव्यवस्था असलेल्या देशापेक्षा, जेथे पालिकांचे उत्पन्न जीडीपीच्या ७.४ टक्के असून पालिकांचे स्वतःचे उत्पन्न जीडीपीच्या २.६ टक्के म्हणजे, खूपच खाली आहे. शिवाय चिंताजनक मुद्दा हा आहे की, पालिकांचे स्वतःचे उत्पन्न आणि शहरांचे एकूण उत्पन्न याचे गुणोत्तर प्रमाण सातत्याने घसरत असून २००२-०३ मध्ये ६३.५ टक्क्यांवरून २००७-०८ मध्ये ते ५२.९ टक्क्यांवर उतरले आहे.

मालमत्ता कर

नगरपालिकांकडे त्यांचा स्वतःचा असा मालमत्ता कर हा अत्यंत महत्वाचा आर्थिक स्रोत आहे. तेराव्या वित्त आयोगाच्या अंदाजानुसार, पालिकांकडे गोळा होत असलेल्या मालमत्ता कराचे प्रमाण जीडीपीच्या ०.१६ ते ०.२४ टक्के या दरम्यान आहे. त्यांनी प्रकाश टाकलेल्या मुद्द्यांमध्ये, मालमत्ता दरांचे चुकीचे मूल्यांकन (५६ टक्के), दर वसुलीच्या कार्यक्षमतेचा अभाव (३७ टक्के) आणि अधिक मूलभूत म्हणजे मालमत्तेची किंमत ठरवण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पद्धती यांचा समावेश आहे.

चांगली मालमत्ता कर व्यवस्था ही पाच खांबांवर आधारलेली असते - मालमत्ता निश्चित करणे, त्यांच्या यादीचे

व्यवस्थापन, मूल्यांकन, कर जमा करणे आणि अंमलबजावणी यंत्रणा हे ते पाच खांबे होत. शहरातील सर्व मालमत्तांचा नकाशा तयार करण्यासाठी जिऑग्राफिकल इनफॉर्मेशन सिस्टीम (GIS) वापरल्यास त्याचा मालमत्तांच्या मूल्यांकनावर व्यापक परिणाम होईल, कारण पालिका प्रशासनाला ज्या मालमत्ता कराच्या जाळ्यात नाहीत, त्या लक्षात घेण्यासाठी एक दृष्य स्वरूपातील स्थानिक साधन पुरवले जाते. भारतातील शहरांमध्ये अजून जीआयएस वापराने वेग घेतलेला नाही, पण अहमदाबाद, बंगळुरु आणि हैदराबादसारख्या शहरांमध्ये आता मालमत्ता करांचे मूल्यांकन करण्यासाठी जीआयएस नकाशांचा उपयोग करण्यास सुरुवात झाली आहे. तेराव्या वित्त आयोगाने असाही अंदाज वर्तवला आहे की, संपूर्ण भारतभर मालमत्ता मूल्यांकन दर आणि वसुलीची क्षमता दोन्ही ८५ टक्के राहिल्यास, मालमत्ता कराद्वारे मिळवलेले उत्पन्न जीडीपीच्या ०.६८ टक्के इतके राहिल, जे सध्याच्या प्रमाणापेक्षा तीन ते चार पट जास्त असेल.

मूल्यांकनासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पद्धतीबाबत बोलायचे तर, जेएनएनयूआरएम सुरू झाल्यापासून गेल्या काही वर्षांत या पद्धतीत सुधारणा आणण्यात काहीशी प्रगती झाली असून भाडे नियंत्रण कायद्यात दुरुस्तीची गरज आहे. काही राज्यांनी आपल्या भाडे नियंत्रण कायद्यात दुरुस्ती केली असून मालमत्ता करपद्धतीची नव्याने रचना करून ती जवळजवळ बाजारपेठीय पद्धतीनुसार क्षेत्रीय आधारित केली आहे, ज्यात मालमत्तेची किंमत तिचे स्थान आणि तिचा वापर कशासाठी होतो, यावर आधारित आहे. भारतातील सर्व पालिकांना क्षेत्रीय आधारित पद्धती

व पर्यायाने भांडवली मूल्यावर आधारित पद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन भत्ता देणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे जमिनीच्या मूल्यातील वृद्धीचा अधिक फायदा करून घेता येईल. यामुळे मालमत्ता कर हा उत्पन्नाचा एक उत्साहवर्धक स्रोत उपलब्ध होईल. तेराव्या वित्त आयोगाच्या म्हणण्यानुसार, ओईसीडी राष्ट्रांत मालमत्ता कर हे जीडीपीच्या २ टक्के इतके आहेत तर विकसनशील आणि संक्रमणशील देशांत तो ०.६५ टक्के आहे. जीडीपीच्या ०.२० टक्के मालमत्ता कर असलेल्या भारताला या उद्दिष्टाकडे वाटचाल करावी लागणार आहे. जीडीपीच्या ०.५० टक्के दर असला तरीही, भारतात मालमत्ता करातून मिळालेले उत्पन्न अत्यंत महत्वाचे म्हणजे २०,००० कोटी रूपये इतके होईल, जे सध्याच्या ८,००० कोटी रुपयांपेक्षा कितीतरी जास्त आहे. ओईसीडी देशांचा स्तर आपण गाठल्यास हे उत्पन्न एक लाख कोटी इतके प्रचंड होईल.

मालमत्ता कर व्यवस्थेचा आणखी एक महत्वाचा पैलू हा आहे की, भारतात मालमत्ता कराचे दर हे मोठ्या प्रमाणावर राज्य सरकार ठरवते आणि पालिकांना त्यात काही अधिकार नसतो. विकेंद्रीकरणाच्या तत्वाच्या अगदी विरोधात ही गोष्ट असून नगरपालिकेला उपलब्ध असलेल्या निधीचे प्राथमिक साधन परिणामकारकरित्या हिरावून घेतले जाते. मालमत्ता करच नसेल तर नगरपालिकांची जबाबदारी वाढते कारण निधी मिळवण्याच्या कोणत्याही महत्वाच्या साधनाशिवाय नागरिकांना सुविधा नगरपालिकांना पुरवाव्या लागतात. यासंदर्भात, दक्षिण आफ्रिकेसारख्या अन्य विकसनशील देशांमधील मालमत्ता कर व्यवस्थांकडे पाहणे बोधप्रद होईल, जेथे

सर्व नगरपालिका क्षेत्रांमध्ये भांडवली मूल्य पद्धती लागू करणे बंधनकारक केले असून दर पाच वर्षांनी मालमत्तांची किंमत नव्याने ठरवावी, असेही निश्चित केले आहे. केंद्रीय आदेशामुळे मालमत्ता कर आणि तो गोळा करण्यावर नगरपालिकांचे संयुक्तिकपणे नियंत्रण राहिल, याची हमी दिली असून दरांमध्ये आत्यंतिक तफावत राहणार नाही, याची काळजी घेण्यात आली आहे.

उपभोक्ता शुल्क

नगरपालिकांच्या हाताशी असलेले दुसरे मोठे निधीचे साधन म्हणजे पाणीपुरवठा, गटारे आणि कचऱ्याची विल्हेवाट यासारख्या सार्वजनिक सेवांच्या बदल्यात वसूल केले जाणारे शुल्क होय. खासगी विशेष असलेली ही सेवा आहे, ती या अर्थाने की, कुटुंबांच्या स्तरावर या सेवांचे मिळणारे फायदे 'खासगी' आहेत. या संदर्भात, सार्वजनिक spill over परिणाम (म्हणजे, या सेवा वापरण्याशी थेट संबंध नसलेल्यांना शुल्क लागू होत नसल्याने) काहीच नसल्याने, नागरिकांवर या सेवांसाठी उपभोक्ता शुल्क लागू करणे ठळकपणे व्यवहार्य आहे. तरीसुद्धा, भारतात उपभोक्ता शुल्काद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण धक्कादायकरित्या खालच्या पातळीवर आहे, ज्याच्या पुराव्यादाखल आकडेवारी असे सांगते की, सर्व नगरपालिकांना मिळणारे बिगरकर उत्पन्न जीडीपीच्या ०.१८ टक्के इतके कमी आहे. नागरिकांवर उपभोक्ता शुल्क लादण्याची व्यवस्था नसल्याने, नगरपालिका इतक्या हतबल झाल्या आहेत की, किमान प्राथमिक सुविधाही पुरवू शकत नाहीत.

किमान प्राथमिक दर्जेदार सेवा शाश्वतपणे पुरवण्यासाठी, विद्यमान सेवांच्या देखभालीचा खर्च भरून निघेल,

या प्रमाणात नागरिकांवर कर लावणे अत्यावश्यक आहे. जेएनएनयूआरएम अंतर्गत यावर लक्षणीय भर दिला असूनही, दहापेक्षाही कमी शहरांमध्ये पाणीपुरवठा व गटार व्यवस्थेवरील संपूर्ण खर्चाची वसुली होऊ शकली तर पाचपेक्षाही कमी शहरांमध्ये घनकचरा व्यवस्थापनावरील खर्च भरून निघाला. बहुतेक प्रकरणांमध्ये, नागरिकांवर सेवांसाठी शुल्क आकारतांना राज्य सरकारची मंजूरी नगरपालिकांना घ्यावी लागते आणि त्यांना योग्य वाटेल असे शुल्क निर्धारित करण्याची त्यांची क्षमता मोडीत निघते. त्याचप्रमाणे, दर्जेदार सेवा पुरवण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी मालमत्ता कर लावण्याचे अधिकार नगरपालिकांच्या हाती असले पाहिजेत.

नागरिकांना सेवा पुरवताना झालेला खर्च भरून काढण्यासाठी उपभोक्ता शुल्काचा नियमित फेरआढावा घेणेही आवश्यक आहे. मात्र शुल्कात वाढ करताना त्याबरोबर सेवांचा दर्जाही वाढल्याची नागरिकांची खात्री पटली पाहिजे. भारत आणि जगभरातील अनुभव हेच दर्शवतात की, विश्वासार्ह आणि सातत्यपूर्ण सेवा मिळत असतील तर नागरिक कर भरण्यास तयार असतात. नगरपालिका योग्य सेवा शुल्क लागू करण्यास सक्षम असल्या पाहिजेत आणि कोणत्याही सरसकट सवलतीचे नियोजन असे करायला हवे की, विविध लोकसंख्या गटांसाठी वेगवेगळ्या प्रमाणात कर आकारणे अनिवार्य असले तरी, देखभाल आणि दुरुस्तीचा खर्च भरून निघेल.

मालमत्ता कर आणि उपभोक्ता शुल्काच्या माध्यमातून उच्च उत्पन्न मिळवण्यास नगरपालिका झाल्या नाहीत तर दर्जेदार सेवा देण्याचा शासनादेश साध्य होणे अवघड आहे. उदाहरणार्थ, ब्राझिलसारख्या तुलनेसाठी घेतलेल्या

देशातील अंतर्गत उत्पन्न निर्मितीचे प्रमाण भारतीय नगरपालिकांना गाठायचे असेल तर अंतर्गत उत्पन्नाची रक्कम आजच्यापेक्षा सात पटींनी जास्त असेल. नगरपालिकांच्या स्वतःच्या उत्पन्नाचा पाया वाढवण्याचा अर्थ स्वउत्पन्न आणि नेमून दिलेले उत्पन्न यातील गुणोत्तर प्रमाण हे ध्येय सध्या असलेले १:३ गुणोत्तर प्रमाण संभवतः ९ ते १० वर जाईल. भारतीय नगरपालिकांची स्वतःच्या साधनसंपत्तीपासून उत्पन्न वाढवण्याची अफाट क्षमताच ही बाब दर्शवते.

अर्थपुरवठ्यासाठी बाजारपेठीय कर्ज

एखाद्या नगरपालिकेची स्वतःच्या उत्पन्नाची व्यवस्था चांगली चालू लागली की, भांडवली पत बाजारपेठेतून निधी मिळवण्याचे मार्ग तिला खुले होतात. मालमत्ता कर आणि उपभोक्ता शुल्क हे अंतर्गत उत्पन्नाचे स्रोत नगरपालिकांसाठी अत्यंत महत्वाचे याकरता आहेत की, परिणामकारक आणि भविष्यातील आशादायक अंतर्गत उत्पन्नाशिवाय निधीचे नवीन आणि बाह्य स्रोत आकर्षित करणे त्यांच्यासाठी अत्यंत अवघड असते. बँक कर्ज, रोखे अथवा अन्य भांडवली बाजारपेठीय साधनांसारखे उत्पन्नाचे बाह्य स्रोत नगरपालिकांचे अंतर्गत उत्पन्न किती आहे आणि भविष्यात त्यात किती वाढ अपेक्षित आहे, यावरच उपलब्ध असतात. कारण, कोणतेही कर्ज हा निधीचा अग्रिम स्रोत असतो, जो नगरपालिकांना भविष्यात अपेक्षित असलेल्या उत्पन्नातून नियमित परतफेडीच्या शक्यतेवर दिलेला असतो आणि निधीचा अतिरिक्त स्रोत म्हणून त्याचा विचार केला जाऊ शकत नाही. म्हणून नगरपालिकांना दीर्घकालीन कर्ज नियोजनास सक्षम करते. एखाद्या नगरपालिकेला बाहेरून कर्ज मिळवायचे

असेल तर सध्याच्या उत्पन्नाचे प्रमाण स्थिर राखण्यास सक्षम आहेत, हे दर्शवणे गरजेचे आहे. त्यामुळे बाहेरून व्यावसायिक कर्ज मिळवण्याचा विचार करण्यापूर्वी नगरपालिकेचे निधीचे अंतर्गत स्रोत मजबूत असले पाहिजेत.

भांडवली बाजारातून निधी मिळवण्याचा पर्याय मुळीच अनिष्ट नाही; याची जाणीव ठेवणे महत्वाचे आहे; शहराच्या सर्व गरजा भागवण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार कमी व्याजावर निधीची हमी देऊ शकले तर स्वाभाविकच तो नगरपालिकेसाठी सर्वात आकर्षक असा पर्याय असेल. पण केंद्र व राज्यांवरील आर्थिक मर्यादा आणि शहरांसाठी आवश्यक अर्थपुरवठ्याचे प्रचंड प्रमाण पाहता, भांडवली बाजारातून निधी उभारणे अत्यावश्यक ठरते.

नगरपालिका रोखे

नगरपालिका रोख्यांची कल्पना भारतात नवीन नाही. १९९८ मध्ये पाणीपुरवठ्यासंबंधी पायाभूत सुविधेसाठी अहमदाबाद महानगरपालिकेने जारी केलेल्या रोख्यांमुळे भारतातील नगरपालिका रोखे बाजार विकासाचा प्रारंभ झाला. त्यानंतर, हैदराबाद, चेन्नई, नागपूर, इंदूर, मदुराई, लुधियाना, विशाखापट्टणम आदी नगरपालिकांनी रोखे जारी केले आहेत. २००० मध्ये करमुक्त नगरपालिका रोखे लागू केल्यापासून करमुक्त रोखे जारी करण्याची लाटच आली आणि ९०० कोटीहून अधिक किंमतीचे करमुक्त नगरपालिका रोखे जारी झाले. नगरपालिका रोखे बाजारपेठेचा कल जास्तीत जास्त रोखे जारी करण्याकडे होता, पण ते साध्य होऊ शकले नाही आणि त्याचे अंशतः कारण जेएनएनयूआरएम

योजना ठरली. जेएनएनआरयूएम अंतर्गत मंजूर करण्यात आलेल्या एकंदर एक लाख १५ हजार कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीपैकी, केंद्र सरकारी वाट्याच्या रुपात ५३ टक्के अर्थसाह्य आले, जे शहरी मूलभूत सुविधा क्षेत्रातील निःसंशय वाढत्या गुंतवणुकीचे निदर्शक होते आणि बाजारातून निधी आकर्षित करण्यासाठी नगरपालिकांना प्रतिबंध करणारेही होते. जेएनएनआरयूएम कार्यक्रम जाहीर झाल्यानंतर, सरकारी गुंतवणुकीमुळे व्यावसायिक कंपन्या बाजारातून बाहेर पडण्याच्या (crowding out) शक्यतेबद्दल वर्तवण्यात आलेली चिंता किती रास्त होती, याचा पुरावाच नगरपालिका रोख्यांच्या घटलेल्या प्रमाणाने दाखवून दिला. जेएनएनआरयूएम किंवा नव्याने प्रस्तावित करण्यात आलेल्या शंभर स्मार्ट शहरांसारखे प्रकल्प राबवताना केंद्रीय अनुदानाला भांडवली बाजारातून कर्जाची जोड देणे अनिवार्य केले आहे, अशा तऱ्हेने सरकारची तुटपुंजी साधनसंपत्ती ही अनेक महत्वाच्या सार्वजनिक प्रकल्पांसाठी विखुरली जाईल.

सर्व नगरपालिकांनी एकत्र येऊन उभारलेल्या एकत्रित (pooled) रोखे यंत्रणेच्या स्वरूपात नगरपालिका रोखे बाजाराने नवा आविष्कारही पाहिला, ज्यामुळे भांडवली बाजारात प्रवेश करण्याइतकी पत आणि कौशल्य नसलेल्या लहान आणि मध्यम शहरांतील नगरपालिकांनाही प्रवेश करता आला. एकत्रित अर्थसाह्यामुळे अनेक नगरपालिका एकत्र येऊन एकाच छत्राखाली उसनवारी करण्यास आणि अर्थव्यवस्थेचे तसेच पतवाढीचे फायदे उचलण्यास सक्षम झाल्या. तामिळनाडू आणि कर्नाटकमध्ये एकत्रित अर्थसाह्याची कल्पना यशस्वी रोख्यामुळे सिद्ध झाली

आहे. लहान शहरांना त्यांच्या क्षमता विकसित करणे, प्रक्रिया आणि व्यवस्थांचा दर्जा सुधारणे आणि अधिक मजबूत व कर्ज मिळवण्यास पात्र बनविण्याच्या संदर्भात या कल्पनेचे अफाट फायदे झाले आहेत. एकत्रित अर्थपुरवठा रोख्यांना प्रोत्साहन देण्याकरता स्टेट पुल्ड फिनांसिंग एन्टिटीज अनेक राज्यांत स्थापन झाल्या असल्या तरी त्यापैकी बहुतेक अद्याप कार्यान्वित झाल्या नाहीत. ही बाजारपेठ सक्रीय आहे आणि लहान नगरपालिकांनाही भांडवली बाजारातून कर्ज मिळवण्याची संधी आहे, यावर अधिक भर देण्याची गरज आहे.

भारतीय संदर्भात भांडवली बाजारपेठ सुविधेतून एका गोष्टीचा सध्या अभाव आहे ती म्हणजे नगरपालिकांना कर्ज आणि पतवाढीची हमी देणारी बाजारपेठ तयार करणारी संस्था अस्तित्वात नाही. अशी संस्था नगरपालिका रोखे बाजाराला पुढील स्वरूपाची धोरणे राबवून उत्प्रेरक म्हणून काम करेल. १. व्यावसायिक बँकांनी नगरपालिकांना कर्ज द्यावे, यासाठी प्रलोभन म्हणून नगरपालिकांच्या कर्जाला हमी पुरवणे, २. कमी दराच्या नगरपालिका रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करून खासगी गुंतवणूकदारांना भांडवली रचनेच्या उच्च दरांच्या रोख्यांत गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देणे ३. विशिष्ट एकत्रित रोख्यांसाठी भरपाईची हमी (underwriting) आणि ४. रोखे अर्थसाह्याच्या एकत्रित प्रकल्पांसाठी गौण कर्ज पुरवणे. उदाहरणादाखल, दक्षिण आफ्रिकेत डेव्हलपमेंट बँक ऑफ साऊथ आफ्रिका कर्जाची हमी अशा साधनांद्वारे बाजारपेठ तयार करण्याची भूमिका बजावते. भारतीय संदर्भात, हुडको अशी भूमिका निभावू शकते जिने मोठ्या उर्जा

आणि गॅस प्रकल्पांना सवलतीत कर्ज देणारी संस्था ही भूमिका सोडून शहरी पायाभूत सुविधांसाठी अर्थसाह्य करण्याच्या आपल्या मूळ भूमिकेकडे वळायला हवे. अशा तऱ्हेने हुडको एकीकडे नगरपालिकांची कर्ज मिळवण्याची अस्सल पात्रता बाजारात खुली करण्याबरोबरच त्यांचे प्रशासन आणि सेवांच्या मुद्यांवर प्रोत्साहन देईल आणि दुसरीकडे, पत वाढलेल्या नगरपालिकांच्या रोख्यांत व्यावसायिक कंपन्यांना गुंतवणूक करण्यासाठी आकर्षित करण्याबरोबरच गरीब नगरपालिकांनाही कर्ज बाजारपेठेत प्रवेश मिळवून देईल.

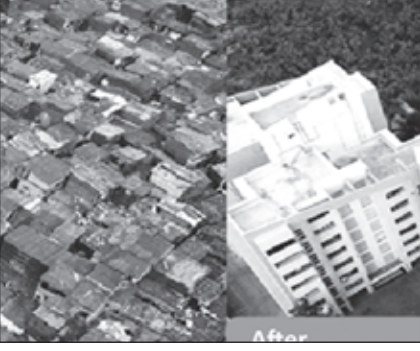
सारांश हा की, शहरांमधील प्राथमिक सुविधा आणि सेवांसाठी शाश्वत अर्थपुरवठा करण्यात अपयश आल्यास शहरीकरण व आर्थिक विकासाचे फायदे घेण्याच्या देशाच्या क्षमतेत मोठाच अडसर निर्माण होईल. म्हणूनच, भारतीय नगरपालिकांनी स्वतःचे उत्पन्न सातत्याने वाढवत राहणे आणि बाजारपेठ आधारित अर्थपुरवठा यंत्रणेचा परिणामकारकरित्या उपयोग करणे गरजेचे आहे.

(आनंद सहस्त्रनामन- लोखक आय एम एफ आर या चेन्नई स्थित फाइनेंस फाउंडेशनचे कार्यकारी संचालक आहेत. संपर्कासाठी ईमेल- Anand.S@ifmr.co.in)

(विष्णु प्रसाद- हे आय एम एफ आर फाइनेंस फाउंडेशन येथे कार्यरत असून त्यांनी ग्राहक संरक्षण व शहरी वित्त नियोजन संदर्भातील धोरणाच्या आखणी संमंधित समितीवार काम केले आहे. संपर्कासाठी ईमेल- vishnu.prasad@ifmr.co.in)

झोपडपट्टीमुक्त भारत: एक आव्हान

– अमिताभ कुंडू

शहर विकास अभियान, झोपडपट्टी राखरखाव, त्यांची पात्रता आणि क्षमता हे चार घटक प्रत्यक्षरित्या जे.एन.एन.यु.आर.एम./आर.ए.वाय. शहरांच्या जनसंख्या विकासाला प्रभावित करतात. (कुंडू २०१२) या शहरांच्या विकासातील गरिबांचा वाटा व त्याचे प्रतिसाद शहरांची आर्थिक अंतर्भूतता व परिणामकारकता यावर होईल. यासाठी शहरांमधील उपलब्ध जमिन, त्या जमिनीचा उपयोग वरील ४ घटकांसाठी करतांना आरएवाय चौकट उपयोगी पडेल का? याचे परिक्षण करण्याची आवश्यकता आहे?

प्रस्तावना

१२ व्या पंचवार्षिक योजनेचे यश प्रमुख्याने राजीव आवास योजनेच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी दूर करण्यावर अवलंबून आहे. या योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जमिनीची विनामूल्य सहज उपलब्धता ही प्रमुख आवश्यकता आहे. त्याबरोबरच बांधकामाच्या खर्चावर ५० टक्के पर्यंत सवलत, झोपडपट्ट्यांच्या जागी प्रती १८० ते २०० चौरस फूट क्षेत्रफळाची घरे आणि योजनेच्या लाभार्थीची निवड पारदर्शी व सर्वसमावेशक पध्दतीने होणे या काही बाबी राजीव आवास योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणी साठी आवश्यक आहेत.

भारतातील शहरी भागांच्या अवतीभवती मोठ्या प्रमाणात जाणवणारी समस्या म्हणजे येथे उभारलेल्या अनधिकृत झोपडपट्ट्या. वीज, पाणी, स्वच्छतागृहे इ. प्राथमिक गरजांची तुटपुंजी सोय जुळवून आणून आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या, गरीब, रोजगाराच्या शोधात शहरांकडे स्थलांतरीत झालेल्या कामगार वर्गाने शहरी भागात आपल्या हक्काची वसाहत म्हणून उभारलेल्या झोपडपट्ट्या भारतातल्या शहरांतील निवाऱ्याची प्राथमिक गरज आजही पूर्ण झाली नसल्याचेच भीषण वास्तव समोर आणतात.

शहरांतील काही झोपडपट्ट्या या शासकिय अधिकाऱ्यांकडून अधिकृत रित्या परवाने घेऊन वसवलेल्या आहेत. तसे पाहता शहरांतील अधिकृत व अनधिकृत या दोनही प्रकारच्या झोपडपट्ट्यांची संख्या

दिवसेंदिवस वाढत आहे व त्यामुळे इतर अनेक समस्याही निर्माण झाल्या आहेत.

यूपीए दोन सरकारने त्यांच्या प्रमुख विकास कामांत भारताला झोपडपट्टीमुक्त करण्याचे उद्दिष्ट मांडले होते. त्या कामाला मूर्त स्वरूप देण्यासाठी यूपीए ने राजीव आवास योजना ही एक महत्वाकांक्षी योजना आखली.

या अंतर्गत अनधिकृत झोपडपट्ट्या हटवून त्या झोपडपट्टी धारकांना पक्की घरे बांधून देण्याची योजना मांडण्यात आली होती. यूपीए ने त्यांच्या काळात ही योजना राबवण्याचा प्रयत्न केला परंतु, या योजनेची संकल्पना व त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यात कमालीची तफावत होती. यूपीए दोन जेव्हा सत्तेवर आले त्यावेळच्या संसदेच्या पहिल्या संयुक्त सत्रात या योजनेची घोषणा करण्यात आली. त्यावेळी समाजाच्या विविध स्तरांतून या योजनेचे स्वागतच झाले. या योजनेद्वारे गरीब व बेघरांना आपल्या हक्काचे घर मिळण्याची स्वप्नपूर्ती होईल, अशी आशा वाटली, तर बांधकाम व्यावसायिकांसाठी नव्या कामांची सरकारी कंत्राटे मिळण्याची संधी चालून आली. सरकारी योजनेचे कंत्राट म्हणजे त्यांच्यासाठी सवलतीची खैरातच ठरणार होती! तर बँकांनाही या योजनेमुळे मोठ्या संख्येने गृहकर्ज घेणारे ग्राहक लाभणार होते. याबरोबरच शहरांतील उच्च व मध्यमवर्गीय घटकाला त्यांच्या शहरी वस्त्याभोवती असणाऱ्या अनधिकृत झोपडपट्ट्यांमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या जसे-कचरा, सांडपाणी, घाण दुर्गंधी वर उपाय व निर्मित

कायदा जमिनी व निवारा संदर्भातील कायदा व सुव्यवस्थेबाबतच्या समस्यांवर उत्तम तोडगा मिळाल्याचा दिलासा मिळाला आहे.

राजीव आवास योजनेच्या अंमलबजावणीची रूपरेखा

राजीव आवास योजनेच्या अंमलबजावणीची रूपरेखा जाणून घेण्यापूर्वी गेल्या तीन दशकात गतीमान झालेल्या शहरीकरणाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहर पुनरूत्थान कार्यक्रम याबाबतचे सर्व आवश्यक संदर्भ देतो. कारण याच कार्यक्रमाने स्वातंत्रोत्तर काळात शहरीकरणाच्या प्रक्रियेला एक निश्चित दिशा दिली. सरकारच्या राजकिय इच्छातीबरोबर जगात सर्वत्र स्मार्ट सिटी ही संकल्पना जोर धरत असतांना राजीव आवास योजनेची संकल्पना पुढे आली.

शहरी भागात गरीबांसाठी सवलतीत पक्की घरे ही या योजनेची प्रमुख घोषणा होती.

या योजनेच्या अंमलबजावणीचे स्वरूप ठरवतांना या योजनेसाठी शहरांत उपलब्ध जमीन, वस्त्यांची विश्वासाहता (अधिकृतता) तसेच लाभार्थ्यांची पात्रता व आर्थिक परिस्थिती इ. बाबत प्रामुख्याने विचार केला गेला. कारण शहरांतील लोकसंख्येची आर्थिक सर्वमावेशकता व कार्यक्षमता प्रतिबिंबित करणाऱ्या या चार प्रमुख बाबींमुळेच शहरांच्या भौगोलिक वाढीला चालना मिळते.

अ) जमिनीची उपलब्धता व विश्वासाहता

जर एखादे राज्य किंवा शहर प्रशासन केंद्राला या योजनेसाठी विनामूल्य जमीन उपलब्ध करून देऊ शकत नसेल तर केंद्राकडून त्या प्रदेशाला ही योजना

राबवण्यासाठी कोणताही निधी मिळत नाही. त्यामुळे शहर प्रशासनापुढे ही योजना अंमलात आणतांना विनामूल्य जमीन कशा उपलब्ध करून द्यायची हा मुख्य पेच असतो.

एखाद्याला असे वाटेल की, १८ ते २० टक्के झोपडपट्टीधारक शहरांत उपलब्ध जमिनीपैकी केवळ ३ ते ४ टक्के जमिनीचा वापर स्वतःच्या निवाऱ्यासाठी करतात, असे मानल्यास, एखाद्याला असेही वाटेल की अशा परिस्थितीत अजून थोडी जमिन मिळणे फारसे अवघड नसावे. प्रत्यक्षात, परिस्थिती अशी आहे की, या योजनेत बसणाऱ्या सर्व झोपडपट्ट्या या शहरांच्या केंद्रस्थानी मोक्याच्या जागी वसलेल्या आहेत. त्यामुळे सहाजिकच या भागातील जमिनीचे मूल्य खूप जास्त असून अनेकांचा ही जमिन बळकावण्याच इरादा

Subscription Coupon

[For New Membership / Renewal / Change of Address]

I want to subscribe to :

Yojana : 1 Yr. **Rs. 100/-**;

2 Yrs. **Rs. 180/-**;

3 Yrs. **Rs. 250/-**

(Circle the period of subscription)

DD / MO No. _____ date _____

Name (in block letters) : _____

Subscriber profile : Student / Academician / Institution / Others

Address : _____

PIN :

Please allow us 4 to 6 weeks to the despatch of the first issue.

P.S. : For Renewal / change in address, please quote your subscription number.

योजना

सप्टेंबर २०१४ ४१

असतो. याशिवाय दुसरा महत्वाचा प्रश्न हा त्या झोपडपट्ट्यांच्या अधिकृततेचा आहे. येथे अधिकृत किंवा विश्वासाह या शब्दाचा अर्थ शहरांतील ७५ टक्के झोपडपट्ट्या या अधिकृत मानून ही योजना राबवावी असा सांगण्यात आला असून, झोपडपट्ट्यांची मूळ जागा नवीन घर बांधणीसाठी योग्य असेल अशाच झोपडपट्ट्यांचा विचार राजीव आवास योजना राबवतांना करावा व उर्वरित २५ टक्के झोपडपट्ट्यांतील लोकांना इतर ठिकाणी पुनर्वसित करून त्या झोपडपट्ट्या जमीनदोस्त कराव्या असे आदेश आहेत. या बाबतीतही राज्य किंवा शहर प्रशासनात मतभेद असून ते सहसा त्यांच्या अखत्यारितील जमिनींना या योजनेत समाविष्ट करून घेण्यास फारसे उत्सुक नसतात. कारण त्या जमिनींचे नंतर या स्वायत्त संस्था तेथील रहिवाशांकडून कर स्वरूपात वा इतर रूपाने पैसा घेतात.

त्यावरून या योजनेत जमिनीचा वापर याबाबत कोणताही खुलासा केलेला नसून अधिकृत झोपडपट्टी ही संज्ञा ज्या जमिनीची मालकी केवळ शासनाची आहे अशा जागेवर उभारलेल्या झोपडपट्ट्या अशी दिलेली आहे. शहरी भागात ही योजना राबवण्यासाठी पुरेशा अधिकृत जमिनीची उपलब्धता नसल्यामुळे राजीव आवास योजना अनेक प्रमुख शहरांत प्रभावहिन ठरली. हीच बाब जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहर उत्थान कार्यक्रमालाही लागू पडली. देशातील अनेक प्रमुख शहरांतील स्थानिक शासन संस्थांनीच ह्या योजना राबवण्यासाठी अधिकृत जमीन नसल्याचे निमित्त सांगून केंद्राला जमीन खरेदी न करण्यास भाग पाडले. राष्ट्रीय सल्लागार समितीने जिल्हा कलेक्टरना जमिनीच्या विश्वासाहतेसंबंधीचे तंटे सोडवण्याचे अधिकार दिले जावेत अशी शिफारस केली

आहे. याशिवाय राष्ट्रीय नमुना चाचणीनुसार मिळालेल्या माहितीवरून प्रत्येक राज्यात किमान संख्येत ही योजना राबवण्याबाबत आकडेवारी ठरवावी.

ब) योग्य लाभार्थ्यांची ओळख व निवड प्रक्रिया-

या योजनेचा लाभ मिळण्यास पात्र व्यक्तींची निवड हा देखील कळीचा मुद्दा ठरतो. केवळ झोपडपट्टीत राहणारे म्हणून तेथील प्रत्येक घराला या योजनेचा लाभ द्यावा का, या बद्दल एकमत नाही. कारण बरेचदा जमीन माफियांच्या धाकाला बळी पडून ठराविक घरांनाच या योजनेचा लाभ मिळवून दिला जातो.

एखाद्या शासकिय संस्थेला लाभार्थ्यांची निवड करण्याची जबाबदारी सोपवल्यास त्या संस्था झोपडपट्टी धारकांकडून त्यांची ओळख पटवून देणारी

Yojana : Published in Hindi, English, Urdu, Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada, Gujarati, Marathi, Punjabi, Bengali, Assamese & Oriya

Send your subscription by DD / MO in the name of Director, Publications Division, addresses to :

**Advertisement & Circulation Manager, Publications Division, East Block-IV, Level-VII,
R.K. Puram, New Delhi 110 066. Tel. : 011-2610 0207, 011-2610 5590; Fax : 011-2617 5516**

Subscriptions will arise also be accepted at our sales emporia:

● Hall No.196, Old Secretariat, **Delhi-110054**, Ph.011-2389 0205 ● A-wing, Rajaji Bhavan, Besant Nagar, **Chennai-600090**, Ph.: 044-2491 7673 ● 8, Esplanade East, **Kolkata - 700069**, Ph: 033-2248 8030 ● Bihar State Co-operative Bank Building, Ashoka Rajpath, Patna-800004. Ph.: 0612-268 3407 ● Press Road, Near Govt., Press **Thiruvananthapuram-695001**, Ph.: 0471-2330 650 ● Hall No. 1, 2nd floor, Kendriya Bhawan, Sector - H, Aliganj, **Lucknow-226024**, Ph.: 0522-232 5455 ● 701, C-Wing, 7th Floor, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, **Navi Mumbai-400614**, Ph.: 022 2757 0686 ● Block 4, 1st Floor, Gruhakalpa Complex, M.G. Road, Nampally, **Hyderabad - 500001**. Ph.: 040-2460 5383 ● 1st Floor, F-Wing, Kendriya Sadan, Koramangala **Bangalore-560034**. Ph.: 080-2553 7244 ● KKB Road, New Colony, House No.7, Chenikuthi, Guwahati-781003, Ph.: 0361-2665 090 ● Ambica Complex, 1st Floor, Paldi, **Ahmedabad - 380007**. Ph.: 079-2658 8669.

For Yojana Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada, Gujarati, Marathi, Bengali, Assamese, Oriya, Urdu and English, Hindi - please enrol yourself with Editors of the respective at the addresses given Below;

Editor, Yojana (Marathi), B-701, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, Navi Mumbai-400614. Ph.: 022-2756 6582
Editor, Yojana (Gujarati), Ambika Complex, 1st Floor, Paldi, Ahmedabad-380007. Ph.: 079-2658 8669
Editor, Yojana (Assamese), KKB Road, New Colony, House No. 7, Chenikuthi, Guwahati-781003. Ph.: 0361-266 5090
Editor, Yojana (Bengali), 8, Esplanade East, Ground Floor, Kolkata-700069. Ph.: 033-2248 2576
Editor, Yojana (Tamil), 'A' Wing, Rajaji Bhawan, Basant Nagar, Chennai-600090. Ph: 044-2491 7673
Editor, Yojana (Telugu), Block No. 4, 1st Flr., Gruhakalpa Complex, M.G.Rd, Nampally, Hyderabad-500001. Ph.:040-2460 5383
Editor, Yojana (Malayalam), Press Road, Near Govt. Press, Thiruvananthapuram-695001, Ph: 0471-233 0650
Editor, Yojana (Kannada), 1st Floor, 'F' Wing, Kendriya Sadan, Koramangala, Bangalore-560034, Ph: 080-2553 7244.

कागदपत्रे जसे, आधारकार्ड, रेशन कार्ड, निवडणूक ओळखपत्रे अशा कागदपत्रांची मागणी करेल. जीची पूर्तता करणे अनेक झोपडपट्टीधारकांना शक्य नसते.

या बाबतीत अतिशय मोलाचे काम मुंबईतील “सोसायटी फॉर द प्रमोशन ऑफ एरिया रिसोर्स सेंटर” या संस्थेने केलेली आहे. त्यांनी मुंबई महानगरपालिकेसोबत १६ ते १७ प्रकारच्या कागदपत्रांची यादी बनवली, जी कागदपत्रे असल्यास संबंधित व्यक्ती सरकारी योजनेचे लाभ मानण्यात पात्र मानण्यात येईल. यासंबंधी सविस्तर नोंदी मिळवून त्यावरून इतर माहिती मिळवण्यात महानगरपालिका, सरकारी अधिकारी, स्थानिक स्वराज्य संस्था इ. प्रमुख शासन संस्थांतील संबंधित अधिकाऱ्याची नोंद करून योग्य लाभाध्याला जमिन मालकी हक्काच्या प्रमाणपत्रांवर स्वाक्षऱ्या घेण्यात आल्या. प्रत्यक्ष या योजनेची अंमलबजावणी होण्यासाठी ठराविक तारीख निश्चित करून पुढील अंमलबजावणीला वेग येणे आवश्यक आहे. इतर योजनांप्रमाणे ही योजनाही फक्त नोंदी घेण्यात व माहिती गोळा करण्यापुरतीच मर्यादित राहिली. त्याचे प्रत्यक्ष लाभार्थी दूरच राहिले व योजनेची अंमलबजावणीही रखडली.

क) लाभाध्यांची आर्थिक पात्रता

केंद्र सरकारच्या गृहनिर्माण मंत्रालयाच्या दिपक पारेख समिती २००४ ने दिलेल्या नोंदीनुसार राजीव आवास योजनेच्या लाभाध्यांना प्रती महिना ३००० रूपये कर्ज हफता भरणे बंधनकारक ठरते. तरीही गरिबी रेषेवरील व त्याखालील लोकांची संख्या व त्यांची आर्थिक परिस्थिती पाहता या प्रती मासिक कर्ज हफत्याच्या रकमेत काही फेरबदल

होणे आवश्यक आहे. जेणेकरून अधिक संख्येने गरीब व बेघर लोकांना या योजनेचा लाभ घेता येईल.

परंतु, मोठ्या शहरांत कमी (रूपये १००० प्रती माह) मासिक हफत्यात १२० प्रती चौरस फूट क्षेत्रफळाचा पक्का निवारा देणेही अशक्य ठरते. लाभाध्यांकडून कमी मासिक कर्ज हफता घेऊन त्यांना १८० प्रती चौरस फूटांची घरे देण्यासाठी केंद्राकडून अजून जास्त निधी व सवलतीची आवश्यकता आहे. कर्ज हफत्यांची मर्यादा निश्चित करतांना प्रत्येक शहराचा स्वतंत्रपणे विचार केला जाणे आवश्यक आहे.

२०११ या वर्षीच्या जनगणनेनुसार व राष्ट्रीय नमुना चाचणी (NATIONAL SAMPLE SURVEY) ६९ व्या फेरीतील माहिती नुसार भारतातल्या जवळजवळ ६५ शहरांत जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहर पुनरूत्थान कार्यक्रम यशस्वापणे राबवण्यात आला. त्याची परिणती म्हणून लोकसंख्यावाढीवर बऱ्यापैकी नियंत्रण आले तसेच शहरी भागातील झोपडपट्ट्यांच्या संख्येतही घट झाल्याचे दिसून आले. झोपडपट्ट्यां हटवून तेथील लोकांना पक्क्या घरांची सोय करून देतांनाच वस्तीला स्वच्छतागृहाची, व पाण्याची योग्य प्रमाणात सोय उपलब्ध केल्यामुळे शहरातला बकाल वस्त्यांचा कायापालट झाल्याचा निष्कर्षही नोंदवण्यात आला आहे. तसेच रोजगार व घरे मिळाल्यामुळे गरीबांच्या आर्थिक परिस्थितीत बदल झाल्याची नोंद आहे.

राजीव आवास योजना अंमलबजावणीचा आढावा

धोरणकर्ते व प्रशासकिय अधिकारी यांच्यानुसार, लहान व मध्यम आकारांच्या शहरांत पायाभूत सुविधांची तसेच या शहरांत मूलभूत गरजा जसे अन्न, वस्त्र व निवारा कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत. हे

चित्र बदलले तरच शहरी भागाचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे. याकरिता लहान शहरांना प्राधान्य देणारा विकास कार्यक्रम तयार करून त्या अंतर्गत त्या शहरांत पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, स्वच्छतागृहे, पक्की घरे यांसारख्या पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या गेल्या पाहिजेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार २८०० नवी मध्यम शहरे नव्याने विकसीत होत आहेत. या शहरांच्या विकासाला पूरक असे कार्यक्रम राबवल्यास भविष्यात मोठ्या शहरांच्या बरोबरीने ही शहरेही देशाच्या प्रगतीत मोलाची भर घालतील.

सद्य परिस्थितीत राजीव आवास योजनेच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी दूर करण्यासाठी केंद्रातील व विविध शहरी भागातील योजनाकर्त्यांमधील संवाद नव्याने सुरू होणे आवश्यक आहे. प्रत्येक शहरांच्या गरजा लक्षात घेऊन योजनेची अंमलबजावणी करतांना पुरेसे स्वातंत्र्य शहरी भागातील अधिकाऱ्यांना दिले जावे.

राजीव आवास योजनेच्या अंमलबजावणीत जमिनीची उपलब्धता ही प्रमुख कमतरता आहे. जमीन मालकांनी त्यांची जमीन या योजनेसाठी देण्यास दाखवलेला विरोध व झोपडपट्टीवासीयांची झोपडपट्टी न सोडण्याची मानसिकता या सर्वच गोष्टी योजनेला मारक ठरत आहेत. ज्यामुळे २०२२ पर्यंत भारताला झोपडपट्टी मुक्त बनवण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट अशक्यप्राय बनले आहे. परंतु परिस्थितीच्या आढाव्यानुसार ही योजना यशस्वी करून दाखवणे शक्यही आहे. त्यासाठी योजनेच्या रूपरेखेप्रमाणे ती राबवली जावी. ज्या भागात कमी जमीन आहे, तेथे बहुमजली इमारतींच्या रूपात पक्की घर पुरवली जाऊ शकतात. परंतु, या योजनेत मोठ्या इमारती बांधतांना त्या

केवळ गरजू व गरीब लोकांनाच मिळतील याकडे लक्ष पुरवले पाहिजे. राजीव आवास योजनेचे दोन प्रमुख घटक म्हणजे पक्की घरे व प्राथमिक सेवासुविधा. दुर्दैवाने जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहर पुनरूत्थान कार्यक्रमात या दोन घटकांचा समतोल साधला गेला नाही. गरीबांसाठी बांधण्यात आलेली घरे त्यांच्या आर्थिक आवाक्या बाहेरची ठरली. तसेच साधनसंपत्तीच्या मर्यादिमुळे ही योजना संपूर्ण शहरांचा विकास होण्यास अपुरी ठरली.

राजीव आवास योजनेकडून विकासाची अपेक्षा असतांना या योजनेच्या अंमलबजावणीकडे शासनाचे लक्ष वेधण्याची गरज आहे.

संदर्भ:

Kundu, Amitabh, (2012): ``The challenges of making Indian cities slum-free``, India at LSE, The London School of Economics and Political Science, London, October

Ministry of Housing & Urban Poverty Alleviation (year not mentioned), Rajiv Awas Yojana, Guidelines for Slum-Free City Planning, Government of India, New Delhi

(अमिताभ कुंडू - लेखक यूनिवर्सिटी ऑफ वूर्जबर्ग, जर्मनी येथे अर्थशास्त्र विषयाचे प्राचार्य असून दिल्ली पॉलिसी ग्रुप येथे वरिष्ठ तज्ञ म्हणून ही काम पाहतात. तसेच जवाहरलाल नेहरू यूनिवर्सिटी, नवी दिल्ली येथील सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ रीजनल डेवेलपमेंट येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत आहेत .संपर्कासाठी ईमेल-akundu.jnu@gmail.com)

योजना मराठी

सप्टेंबर २०१४

‘नागरी नियोजन’

२०१४-२०१५ या

अंकातील लेखांचा अनुवादाचे काम पाहणाऱ्या

भाषांतरकारांची नावे पुढीलप्रमाणे -

१. रोहिणी पेठे	२. रवींद्र जोशी
३. निवेदिता भोरकर	४. उमेश कुलकर्णी
५. राजेंद्र येवलेकर	६. जुई देशपांडे
७. राधिका आघोर	८. समरजीत ठाकुर

आगामी अंक

ऑक्टोबर, २०१४

‘असंगठित क्षेत्र’

या विषयावर असेल.

नोव्हेंबर, २०१४

‘तंत्रज्ञान, शोध आणि माहिती आधारित अर्थव्यवस्था’

या विषयावर असेल.

गृहबांधणी धोरणातील सातत्याने होणारा बदल - राजीव आवास योजना

- गौतम भान

शहरी नियोजनासाठी जमिन उपयोगिता, पायाभूत सेवा, पर्यावरण शाश्वतता, जोखिमीतील घट, आर्थिक उत्पादकता आणि वित्तीय दिशा बदल हे एकत्रितरित्या खऱ्या आणि भविष्याच्या दृष्टीने आवश्यक पुरावे आहेत.

नियोजन शिक्षणाद्वारे या व्यवसायात कमालीचा बदल घडवून आणता येऊ शकेल. तसेच दिर्घकालीन संस्थात्मक सोयींमध्येही बदल घडेल.

“बदलांचे क्षण” या सखोल चिंतनाच्या संधी असतात. केंद्रात नवे सरकार सत्तेत आल्यामुळे या पूर्वीच्या सरकारच्या कार्यकाळातील धोरणांचे भवितव्य अधांतरी असून, कोणती धोरणे पुढे चालू राहतील आणि कोणती स्विकारली जाणार नाहीत याकडे लक्ष लागले आहे. त्यातीलच एक धोरण असलेल्या राजीव आवास योजनेचे (RAY) मूल्यमापन करण्यासाठी परिवर्तनाच्या या क्षणाचा उपयोग करण्यावर या निबंधात लक्ष केंद्रीत करण्यात आले आहे. यात असा प्रश्न उपस्थित केला आहे की, “२०२० सालपर्यंत सर्वाना घर” या नव्या सरकारच्या ध्येयासाठी राजीव आवास योजनेतून कोणता धडा मिळतो?

राजीव आवास योजना हा घरबांधणी आणि शहरी गरिबी निर्मूलन मंत्रालयाचा आणि त्याचबरोबर जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहरी पुर्नविकास योजनेतील शहरी गरीबांसाठी मूलभूत सेवेतील (BSUP) महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम होता. आपल्या देशातील शहरांमध्ये सर्वाना पुरेशी आणि चांगली घरे मिळावीत हा पूर्वीच्या सरकारचा दृष्टिकोन होता, त्याला त्यातून मोठ्या प्रमाणात चालना देण्यात आल्याचे दिसून आले. या वैशिष्ट्यामुळे राजीव आवास योजना ही धाडसी योजना होती. आपल्याला असलेला निवाऱ्याचा हक्क स्पष्ट झाला. त्यात नोंद करण्यात आलेल्या आणि न केलेल्या झोपडपट्ट्यांचा व त्या प्रत्येकातील रहिवाशाचा समावेश होता. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर,

शहरातील सर्व वस्त्या आणि त्यातील सर्व रहिवासी. त्याची सुरुवात सर्वांचा - अल्प उत्पन्न असेल किंवा नसेल- शहरात येण्याचा आणि तिथे राहण्याचा तसेच तिथे निवारा मिळण्याचा - हक्क मान्य करून झाला. अंतिमतः त्यातून हेच दिसून आले की, अल्प उत्पन्न असलेल्या रहिवाशांना घरे उपलब्ध करून देण्याचा आपलाच शब्द पाळण्यात त्याचप्रमाणे त्यांच्यापर्यंत बाजार व्यवस्था पोहचविण्यात शासन अपयशी ठरले.

शहरात राहण्याचा हक्क स्पष्ट करणारी राजीव आवास योजना ही त्यातील एक स्वागतार्ह योजना होती. त्यामध्ये अधिकार, सेवा आणि मालकीहक्क मिळवण्यासाठी पात्र ठरावेत यासाठी शहरातील रहिवाशांनी निवासी वर्षांचा औपचारिक दाखला जमा करण्यासाठी असलेली विशिष्ट तारखेची मर्यादा दूर करण्यात आली. समावेशक शहरे उभारण्याचा कोणताही कार्यक्रम राबवायचा असेल तर तो, अल्प उत्पन्न असले तरी किंवा नसले तरी, सर्व नागरिकांना स्थलांतर करण्याचा, आपल्या शहरांमध्ये काम करण्याचा आणि राहण्याचा अधिकार आहे हे मान्य करूनच राबवता येईल. केवळ आपला अधिकार आहे म्हणून नाही तर सन्मानजनक अशा मूलभूत सामाजिक आणि पायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून तसे करणे शक्य असल्याने थेट योजनांद्वारे असो किंवा अप्रत्यक्ष नियमनाद्वारे त्याची निश्चिती करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे. गरीबी निर्मूलन ज्याला म्हटले जाते तेवढ्यापुरतीच

ही बांधिलकी नाही तर समावेशक आणि अधिक समान विकासाची मजबूत पायाभरणी करण्यासाठी आणि दारिद्र्यातून खऱ्या अर्थाने बाहेर पडण्याची शक्यता निर्माण करण्यासाठी, शहरांच्या एकूणच आर्थिक आणि सामाजिक जडणघडणीत प्रत्यक्षात केलेली ती ठोस गुंतवणूक आहे.

राजीव आवास योजना हे ध्येय कसे साध्य करू शकेल ?

याचे उत्तर म्हणजे- मालमत्तेचा हक्क देणाऱ्या शासकीय व्यवस्थेबाबत एकमत घडवण्यासाठी, पुनर्वसनाऐवजी मूळ जागेवरच दर्जात्मक सुधारणा करण्यावर आणि समुदायाच्या संपूर्ण सहभागावर लक्ष्य केंद्रीत करणारा शहरव्यापी आराखडा बनवणाऱ्या आणि माहिती संकलित करणाऱ्या एका महत्वाकांक्षी तांत्रिक प्रकल्पाद्वारे ही योजना निश्चित उद्दिष्ट गाठू शकते.

शहराच्या आकारावर आधारित प्रकल्पाच्या खर्चाच्या ५० ते ८० टक्के रक्कम केंद्र सरकार देईल तर राज्य सरकार, शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्था (ULBs) व कुटुंबे खर्चाची उर्वरित रक्कम उभी करतील. यापैकी प्रत्येक बाजूचे सखोल मूल्यमापन करता येऊ शकते. या निबंधात राजीव आवास योजनेतील तीन मुद्यांवरील निरीक्षण मांडले आहे. (अ) “मालमत्ता हक्का” ची रचना; (ब) दर्जात्मक सुधारणेऐवजी पुनर्विकास आणि पुनर्वसनावर भर; आणि (क) समुदायाचे प्रभावहीन समावेशन.

“मालमत्तेचा हक्क” म्हणजे काय ?

राजीव आवास योजना आणि कोणत्याही स्वस्त घरबांधणी योजनेतील एक कळीचे सूत्र आहे, कालावधीबाबत

कुटुंबाला दिलेली हमी. राजीव आवास योजनेत “मालमत्तेचा हक्क” ही संज्ञा वापरण्यात आली आहे. त्यामुळे आपण, “मालमत्तेचा हक्क” म्हणजे काय ? तो मालकी हक्क आहे का ? विक्री करण्याचा आणि खरेदी करण्याचा हक्क आहे का ? नावावर करण्याचा हक्क आहे का ? वापर करण्यासाठीचा हक्क आहे का ? वंचित न करता येणारा हक्क आहे का ? अनिवार्यपणे तो व्यक्तिगत हक्क आहे का ? तो सामुदायिक, सहकारी किंवा सामायिक असू शकतो का ? “मालमत्तेचे हक्क” कालावधीच्या हमीशी - जागेत राहण्याच्या योग्यतेच्या (अल्प उत्पन्न असलेल्यांसाठी अनेक अर्थाने महत्वाच्या असलेल्या मालकी हक्काइतके) - क्षमतेशी कसे संबंधित असतात ? हे प्रश्न विचारलेच पाहिजेत.

अर्थतज्ञ हेर्नांडो डी सोटो यांच्या प्रभावी कर्तृत्वामुळे धोरणामध्ये मालमत्तेचे हक्क नेहमीच एका विशिष्ट स्वरूपात गृहित धरले जातात ते म्हणजे- व्यक्तिगत, कौटुंबिक मालकी हक्क. व्यक्तिगत मालकी हक्कामुळे मिळकतीची हमी निश्चितपणे देता येत असली तरी अनेक स्वरूपांपैकी तो एक पर्याय आहे हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे. झोपडपट्ट्यांमध्ये (ते रहात असलेल्या जमिनीच्या किंमतीच्या बदल्यात) राहणाऱ्या लोकांचे सक्षमीकरण आणि विकास हे जर राजीव आवास योजनेसारख्या कार्यक्रमांचे ध्येय असेल तर व्यक्तिगत मालकी हक्क हा मिळकतीची हमी देणारे अधिक चांगले स्वरूप नक्कीच नाही !

मुंबईतील झोपडपट्टी पुनर्विकासाचे आदर्श प्रारूप हे जगभरातील विविध अनुभवांपैकी केवळ एक आहे. ज्यात असे दिसून आले आहे की, अडकून पडलेली

जमीन सोडवणारा व्यक्तिगत मालमत्ता हक्क अनिवार्यपणे गरीबांना विस्थापित देखील करतो. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण योजनेच्या अंतर्गत सुमारे एक लाख नवीन घरे बांधण्यात आल्यानंतर आणि शहरांमध्ये होणारे स्थलांतराचे प्रमाण कमी झालेले असताना देखील गेल्या दशकात मुंबईतील झोपडपट्ट्यांमधील लोकसंख्या अभावानेच स्थानांतरित झाली आहे.

हे असे का ? नवीन हक्काची घरे जेव्हा बांधण्यात आली तेव्हा अगदीच विषम अशा जमीन आणि घरबांधणीच्या बाजारपेठेत त्या कुटुंबांचा प्रवेश झाला. घरभाडे आणि जमिनीच्या वाढत्या किंमतीमुळे नव्याने वस्तुमालाचा दर्जा प्राप्त झालेल्या जमिनीकडे सहजपणे बाजारपेठेची नजर गेली. आता बुलडोझर्सची गरज लागत नाही. गरीब कुटुंबांसाठी ही वाईटच गोष्ट असते असे नाही - त्यांच्याकडे मालमत्ता असते आणि ते ती विकू शकतात. अडचण ही आहे की, जमिनीची बाजारपेठ अतिशय विषम स्वरूपाची असल्याने कायदेशीरपणे बांधण्यात आलेल्या घरांसाठी फार मोठी रक्कम मोजावी लागत असल्याने अन्य ठिकाणी पुन्हा घर खरेदी करण्यासाठी या कुटुंबांना क्वचितच पुरेशी रक्कम मिळते. त्यामुळे एकदा का ते घर विकले की, ती कुटुंबे नेहमीच अन्य ठिकाणच्या बेकायदेशीर घरांमध्ये पुन्हा प्रवेश करतात. समावेशक घरबांधणी कार्यक्रमांचा निष्कर्ष हाच की, नव्याने घरे उपलब्ध करून देताना त्यातून पुन्हा एकदा अत्यल्प उत्पन्न असलेल्या गरीबांना वगळले जाते.

दुसरा कोणता उपाय करता येईल ? “मालमत्तेचा हक्क” या बाबतची आपली धारणा विस्तारली पाहिजे. आपले लक्ष जर मिळकतीच्या हमीकडे वळले तर

अधिकार म्हणून मिळवण्यासाठी व्यक्तिगत मालमत्तेचा हक्क हा एक मार्ग ठरतो आणि तो सिद्ध करावा लागतो. अधिकारातही बाह्यस्वरूपात विविधता असू शकते. व्यक्तिगत मालमत्तेच्या अधिकारावर विक्रीसंदर्भात मर्यादा घातल्या जाऊ शकतात - ठराविक कालावधीसाठी विक्री करण्यावर बंदी घालणे, समान उत्पन्न पातळी असलेल्या अन्य कुटुंबांना ती विकण्याची परवानगी देणे. अल्प उत्पन्न गटातील कुटुंबांसाठी घरांच्या किंमती खऱ्या अर्थाने परवडण्यायोग्य राहण्यासाठी निश्चित संरक्षण मिळावे म्हणून या मर्यादा घालता येऊ शकतात. उदाहरणार्थ, अनेक घरे खरेदी करणे, ती एकत्र करणे किंवा अधिक धनवान लोकांना आकर्षित करण्यासाठी त्यामध्ये दर्जात्मक सुधारणा करणे यावर निर्बंध घातले जाऊ शकतात. मालमत्तेच्या हक्काबाबत विचार करण्याचे अन्य मार्ग सहकारी किंवा सामुदायिक तत्वावरील अधिकार हे असू शकतात. विकासकाकडून विक्रीसाठी कुटुंबावर स्वतंत्रपणे आणला जाणारा दबाव कमी करण्यासाठी दीर्घ मुदतीच्या भाडेपट्ट्यांचा विशिष्ट प्रकारे विचार करणे. विशेषतः एकापेक्षा अधिक घरे एकत्र करणे रोखण्यासाठी सामायिक मालकी हक्क अंमलबजावणी आणि देखरेखीची अधिक चांगली यंत्रणा उपलब्ध करून दिली जावीत. थायलंडमधील बान मॅकॉन्ग कार्यक्रमाप्रमाणेच दर्जात्मक सुधारणेच्या स्वरूपातील व्हेनेझुएलामधील फाव्हेला बॅरिओ कार्यक्रम हे सामुदायिक मालकी हक्काचे यशस्वी उदाहरण आहे, ज्यात गरीबांना जागेतून हटवण्यात आले नाही. व्यापक स्वरूपात पुढाकार घेणाऱ्या या दोन्ही कार्यक्रमांमुळे त्यांच्या देशात फार

मोठ्या प्रमाणात घरांच्या अभावात घट झाली. बान मॅकॉन्गमध्ये बहुसंख्य मालमत्तेचे हक्क सामुदायिकरित्या देण्यात आल्याचे तक्ता क्रमांक १ मध्ये दाखवण्यात आले आहे. (या कार्यक्रमांबाबतच्या अधिक माहितीसाठी बून्याबान्चा, २००५ बघा.)

तक्ता क्रमांक १

जमिन मिळकतीची स्थिती	कुटुंबे	एकूण टक्केवारी
सहकारी मालकी हक्क	३२१५३	३४.७८%
दीर्घकालीन भाडेपट्टा	४०२९२	४३.५%
अल्पकालीन भाडेपट्टा (<5 वर्षे)	७५९४	८.२१%
जमीन वापराची परवानगी	१२४१९	१३.४३%
एकूण	९२४५८	१००%

स्रोत : कम्युनिटी ऑर्गनायझेशनस डेव्हलपमेंट इन्स्टिट्यूट (CODI).

पहा <http://www.codi.or.th/housing/results.html>

यात एक तणाव आहे, जो आपण लक्षात घेतला पाहिजे. हक्कांच्या मर्यादा किंवा हस्तांतरण या देखील बाजारावरील कृत्रिम मर्यादा आहेत ज्या आपणहून विकृती निर्माण करतात. अल्प उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना मिळणाऱ्या दुय्यम दर्जाच्या वागणुकीतून त्या दिसून येतात. या मर्यादांमुळे अशा कुटुंबांना आपल्या मालमत्तांचे काय करायचे याचा निर्णय घेताना समस्येला सामोरे जावे लागते, मध्यमवर्गीय कुटुंबांसमोर मात्र अशी समस्याच उभी रहात नाही. इथे माझा हेतू अत्यल्प उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना त्याचप्रकारच्या घरांमध्ये अडकवून ठेवण्याचा नाही तर, बेकायदेशीर वसाहती आणि झोपडपट्ट्यांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या बाजारांना मान्यता आणि संरक्षण हे दोन्ही देत असताना या बाजारपेठेची रचना कशी असेल याची चर्चादेखील घरबांधणी धोरणात केली गेली पाहिजे, याकडे लक्ष वेधण्याचा आहे. यात मध्यममार्ग शक्य आहेत : ज्या पद्धतीमुळे बहुतांश मुंबई वसली आहे तो सहकारी घरबांधणीचा आदर्श असे दाखवून देतो की, हस्तांतरणाला मान्यता देणाऱ्या काही विशिष्ट बंधनांमध्ये बाजारपेठा कशा विकसित होऊ शकतात आणि त्याचबरोबर विशिष्ट उत्पन्नाच्या पातळीवर उपलब्ध घरांची संख्या कायम ठेवता येते.

अंतिमतः कायदेशीर मार्गाने घरे उपलब्ध व्हावीत यासाठी अनेक शक्यतांपैकी जी शक्यता सर्वात कमी पडताळून पाहण्यात आली आहे, ती म्हणजे बाजारपेठेला आधारभूत ठरणारी भाडेतत्वावरील घरे. राजीव आवास योजनेचा एक भाग म्हणून भाडेतत्वावरील घरांना गेल्याच वर्षी मान्यता देण्यात आली आणि अत्यल्प उत्पन्न असलेल्या शहरी गरीबांना शक्य होईल असा परिपूर्ण आणि बाजारपेठेला तोंड देणारा तोडगा शोधून काढणे राहून गेले. पुढे जाऊन भाडेतत्वावरील घरांच्या संदर्भातील MHUPA समितीने देखील सुचविल्याप्रमाणे (भारत सरकार, २०१३) परवडण्यायोग्य घरांच्या धोरणांमध्ये भाडेतत्वावरील घरांची भूमिका महत्त्वाची असलीच पाहिजे.

तुम्ही जर ती बांधली तर ते येतील ?

राजीव आवास योजनेअंतर्गत मध्यस्थ संस्था (nodal agencies) वसाहतींचा तीन पद्धतीने विचार करू शकतात : मूळ जागेवरच दर्जात्मक सुधारणा, मूळ जागीच

पुनर्विकास आणि पुनर्वसन. विकासाच्या या तीन मिळलेल्या वाटांचा संकलित विचार तक्ता क्रमांक २ मध्ये मांडला आहे.

तक्ता २ - विकासाची मळलेली वाट

दर्जात्मक सुधारणा	<ul style="list-style-type: none"> सर्व दर्जात्मक सुधारणा आराखडा किंवा बांधकामात तुलनेने फार थोडे बदल करून जागेवरच केल्या जातील.
	<ul style="list-style-type: none"> विशिष्ट पद्धतीने सेवा व पायाभूत सुविधांचा दर्जा सुधारला जाईल. कुटुंबे त्यांच्या घरांची दर्जात्मक सुधारणा करतील.
	<ul style="list-style-type: none"> घरांमध्ये लहानशा दर्जात्मक सुधारणा (विशेषतः घराच्या आतमध्ये शौचालय बांधणे) वेळेवर करण्याचा समावेश असेल.
पुनर्विकास	<ul style="list-style-type: none"> सध्या अस्तित्वात असलेली घरे पाडून त्याच जागेवर नव्याने घरे बांधण्यात येणार आहेत.
	<ul style="list-style-type: none"> बांधकामाच्या जागेवरच (मूळ जागेचा काही भाग वापरून किंवा पूर्ण जागेचा वापर करून) किंवा जवळ असलेल्या जागेवर (नजिकच्या ठिकाणी तेवढ्याच जागेचा) पुनर्विकास केला जाऊ शकतो.
	<ul style="list-style-type: none"> पुनर्विकासामुळे पायाभूत सुविधांमध्ये दर्जात्मक सुधारणा होते पण नवीन घरांची भर पडते.
पुनर्वसन	<ul style="list-style-type: none"> अस्तित्वात असलेली घरे सध्या पाडण्यात आली आहेत आणि पात्र कुटुंबांना नव्या ठिकाणी भूखंड देण्यात आले आहेत.
	<ul style="list-style-type: none"> पुनर्वसन/ पुनर्स्थापनाची ठिकाणे वसाहतीच्या मूळ ठिकाणापासून लांबच्या अंतरावर विशिष्ट पद्धतीने

आता आपल्याला दिसणाऱ्या लक्षणांवरून निदान करू यात. विविध राज्यांमध्ये शहरी गरीबांसाठी मूलभूत सेवा (BSUP) आणि राजीव आवास योजना राबवण्याच्या मोहिमेपासून दूर राहण्याचा सामायिक सूर मध्यस्थ संस्थांमधून ऐकू येतो: अनेक प्रकल्पांमध्ये बांधकाम झालेली घरे ताब्यात घेण्याचा दर २० टक्के इतका कमी असतो. सध्याचा मुद्दा असा आहे: घरांच्या स्थितीत लक्षणीय दर्जात्मक सुधारणा असलेली, चांगल्या दर्जाच्या सुविधांनी युक्त पक्क्या स्वरूपाची घरे असूनही गावाच्या हद्दीबाहेर पुनर्वसन करण्यात आल्याने त्या घरांचे वाटप ज्यांना झाले आहे ती कुटुंबे एकतर त्यांना मिळालेली ही घरे ताब्यात घेत नाहीत किंवा त्यात राहण्यास जात नाहीत.

अशा घटनांकडे नेहमीच या कुटुंबांनी दाखवलेला कृतघ्नपणा म्हणून बघितले जाते. या लक्षणाचे ते अयोग्य निदान आहे. घरांचा ताबा नाकारणे हा त्या कुटुंबांचा वास्तववादी निर्णय असतो आणि त्यामागे अनिवार्य कारणे असतात: शहरातील रहिवासी घरांच्या बांधकामाच्या दर्जाचा नाही तर प्रामुख्याने नोकरीचा विचार करून घराची निवड आणि त्यामुळे कराव्या लागणाऱ्या तडजोडी करतात.

गावाच्या हद्दीवर पुनर्वसित करण्यात आलेल्या वसाहतींमुळे घरांच्या उपलब्धतेत वाढ झाल्याचे दिसत असले तरी त्यामुळे अल्प उत्पन्नात जीवन जगणे, प्रवासाची

साधने वापरणे किंवा शहरात तग धरून राहण्यासाठी अनिवार्य असलेले सामाजिक संबंध टिकवून ठेवणे अशक्य होते. (मेनन-सेन आणि भान, २००८).

राजीव आवास योजनेतही इतर अनेक धोरणांप्रमाणे मूळ जागीच दर्जात्मक सुधारणा करण्याला पहिल्यांदा प्राधान्य देण्याचा आणि त्यानंतर मूळ जागी पुनर्विकास करण्याचा आग्रह धरण्यात आला आहे. शेवटचा उपाय म्हणूनच अन्यत्र पुनर्वसन करण्याचा पर्याय स्वीकारण्यात आला आहे. असे असले तरी प्रत्यक्षात मोठ्या शहरांमध्ये बहुतेक राजीव आवास योजना आणि शहरी गरीबांसाठीच्या मूलभूत सेवा प्रकल्पांमध्ये पुनर्वसनच केले जाते. (लहान आणि मध्यम आकाराच्या गावांचा विचार मी खाली मांडणार आहे.) त्यामुळे मूळ जागेवरच दर्जात्मक सुधारणा करण्याला प्राधान्य देण्याचा आग्रह कसा धरता येईल? याच बाबतीत राजीव आवास योजना (RAY) आणि शहरी गरीबांसाठीच्या मूलभूत सेवा (BSUP) यांना मोठ्या प्रमाणात समस्यांचा सामना करावा लागतो. मूळ स्थितीत वाढ करता येऊ शकेल अशी कोणतीही यंत्रणा अस्तित्वात नसल्याने – अल्प उत्पन्न असलेल्या गरीबांना रोजगार आणि वाहतुकीच्या ठिकाणांजवळ कायम राहण्याची परवानगी देण्यासारख्या महत्त्वाच्या बाबतीत योजनेला फार मोठे अपयश आले. दर्जात्मक सुधारणा करण्याचा सल्ला देण्यात आला होता मात्र, पुनर्विकास आणि दर्जात्मक सुधारणा याऐवजी पुनर्वसन करण्याचा पर्याय का निवडला याचे स्पष्टीकरण मध्यस्थ संस्थांना द्यावे लागेल अशी कोणतीही देखरेख यंत्रणा किंवा तसे करण्यापासून त्यांना रोखणारी व्यवस्था अस्तित्वात नाही. धोरणात

असलेली ही मोठी त्रुटी भविष्यातील व्यवस्थेत दुरूस्त करायला हवी.

कोणत्या वस्तीसाठी विकासाचा कोणता मार्ग निवडायचा हे ठरविण्यात मदत होईल असे अधिक पारदर्शी मूल्यमापन सध्याच्या धोरणात्मक चौकटीत असलेल्या दोन स्पष्ट त्रुटी दूर करण्यासाठी केले पाहिजे. त्यातील पहिली म्हणजे “पाठपुरावा करण्यास योग्य” किंवा “पाठपुरावा करण्यास अयोग्य” अशी वसाहतींची अधिक स्पष्ट वर्गवारी करणे. मूळ जागेवरच होऊ शकणारी दर्जात्मक सुधारणा नाकारण्यासाठी अनेक जणांकडून अधिकाराचा वापर केला जातो आणि पुनर्वसनाचा पर्याय स्वीकारला जातो. काही प्रमाणातील वस्त्या खरोखरच पाठपुरावा करण्यायोग्य नसतात याबाबत कोणतीच शंका नसताना उदाहरणादाखल पुराव्यातून असे दिसून येते की, वस्तीची “पाठपुरावा करण्यास योग्य” ही वर्गवारी आणि अचूकपणा नसलेल्या त्याच्या मोजमापांचा उपयोग, शहराच्या मध्यवर्ती भागासारखे मौल्यवान ठिकाण असलेल्या मूळ जागीच दर्जात्मक सुधारणा करणे टाळण्यासाठीचे साधन म्हणून केला जातो. यासाठी एक उदाहरण घेऊयात. एखादी वस्ती जर उघड्या नाल्याच्या जवळ आहे आणि त्यामुळे तिला पूराचा धोका आहे, तर अनेक प्रश्न उभे राहतात. एक, ती वस्ती नैसर्गिक आपत्तींना कसे तोंड देईल? दोन, पूराचा धोका आणि त्याचे परिणाम यांची तीव्रता कमी करता येऊ शकेल का? उदाहरणार्थ, एक साधा बंधारा बांधून. तीन, हा धोका पत्करणे किंवा “सुरक्षित” परंतु अधिक दूरवरच्या ठिकाणी रोजगार गमावण्यातील धोका यातील किंमतीच्या फायद्याचे गणित आपण कसे मांडतो?

दुसरा एक बदल करण्याची आवश्यकता आहे आणि ती म्हणजे नियोजन आणि नियम, कायदे तसेच प्रक्रिया यांच्यात मोठ्या प्रमाणात बदल करण्याची. ज्यामुळे मूळ जागेवरच केलेल्या दर्जात्मक सुधारणांचा संबंध सुखा-समाधानाने उपभोग घेता येण्याशी जोडता येणे शक्य होईल अशा पद्धतीने, जमिनीची मालकी असलेल्या प्रातिनिधिक संस्था त्याचबरोबर मध्यस्थ संस्था सक्षम होऊ शकतील. सध्या, राजीव आवास योजनेतील कमतरता नेमकी हीच आहे की, दर्जात्मक सुधारणांची खातरजमा करण्यासाठी - केवळ मध्यस्थ संस्थांचीच आवश्यकता आहे. परंतु, त्या पुऱ्या पडू शकत नाहीत - एकत्र येऊन काम करण्याची गरज असलेल्या संस्थात्मक रचनातंत्रांची (networks) दखल त्यात घेतली जात नाही. त्यामुळे घरबांधणीविषयक बहुतेक धोरणे आखतांना फार मोठा दुजाभाव दिसून येतो - घरांच्या कायदेशीर, आर्थिक आणि सामाजिक उपयोगिता तसेच दृष्टिकोनाएवजी बांधण्यात येणाऱ्या घरांच्या संख्येवर लक्ष केंद्रीत झालेले दिसते.

अंतिमतः मूळ जागेवरच दर्जात्मक सुधारणा करण्यावर नव्याने भर देण्यासाठी पुढाकार घेण्याची सुरुवात, जिथे त्या अगोदरपासूनच सुरू आहेत आणि व्यवहार्य आहेत (लहान आणि मध्यम शहरी केंद्र) तिथेच केली पाहिजे. राजीव आवास योजनेतील एक फार मोठी कमतरता ही आहे की, महानगरांमधील कार्यक्षमतेवर लक्ष केंद्रीत केले जाते आणि त्याच आधारे तिचे मूल्यमापन केले जाते. इकडे, आक्रमक आणि अनेक संबंधित घटक जमिनीच्या अत्यंत बहुढंगी बाजारात एकत्र येऊन धोरणातील अनेक प्रक्रिया अवघड बनवून टाकतात. लहान आणि मध्यम

आकाराच्या शहरांमध्ये अजून देखील घरांच्या रचनेबाबत प्रयोग करण्यात, मूळ जागेवरच विकास करण्यात, गतिशील नियोजनात आणि एवढेच नाही तर जेव्हा पुनर्वसन करायचे असते तेव्हा अधिक चांगल्या प्रवेशमार्गाबाबत देखील फार मोठी लवचिकता ठेवणे शक्य आहे. हे अगोदरच घडत असल्याचे एका लहानशा कसोटीतून दिसून आले आहे. कर्नाटकातील गुलबर्गाचे उदाहरण बघूयात. राजीव आवास योजना (RAY) आणि शहरी गरीबांसाठीच्या मूलभूत सेवा (BSUP) यांच्या अंतर्गत एकूण ३७ वस्त्यांची निवड करण्यात आली. त्यापैकी ११ वस्त्यांमध्ये दर्जात्मक सुधारणा करण्यात आली, १९ वस्त्यांचा मूळ जागेवरच पुनर्विकास करण्यात आला तर केवळ ७ वस्त्यांचे पुनर्वसन करण्यात आले. १ महानगरांमध्ये काम करताना तोंड द्यावे लागणाऱ्या आव्हानांचा अत्यंत वेगळा संदर्भ असलेल्या लहान आणि मध्यम आकाराच्या शहरी केंद्रातील आव्हानांशी सांगड घालण्याची चूक अनेक कारणांमुळे झाली असेल. जमीन विकास आणि मध्यम कालावधीचे नियोजन यांच्याबरोबर अधिक मजबूत संबंध जोडता येतील असे लहान आणि मध्यम आकाराच्या शहरी केंद्रांसाठी स्वतंत्र ओळख असलेले घरबांधणी धोरण विकसित करण्याचा परिपक्व क्षण हा नवीन धोरणाचा आदर्श होता का?

समुदाय अजूनही अनुसरण का करतात, नेतृत्व का नाही ?

घरबांधणी धोरणाच्या अंमलबजावणीत समुदाय बजावत असलेल्या भूमिकेत वरील टीकेत अंतर्भूत असलेले आणि त्यात चर्चा करण्यात आलेल्या समस्यांमधील काही प्रमाणातील कारणीभूत घटक मर्यादित आहे. घरांच्या

उपलब्धतेतील कमतरता हाताळण्यात समुदायांच्या भूमिकेला वाढत्या प्रमाणात मान्यता मिळत असल्याचे घरबांधणी धोरणात दिसून येत आहे. एका बाजूला हक्कांना मान्यता आणि असुरक्षितता तर दुसऱ्या बाजूला प्रकल्पांमध्ये प्रवेश करण्यावर बंदीची आणि ते बंद पडण्याची भीती, अशा अतिशय विविध स्वरूपाच्या मूळ परिस्थितीत ही मान्यता मिळत आहे. या निबंधातील आपल्या आक्षेपांची पर्वा न करता कोणत्याही महत्वाच्या घरबांधणी धोरणातील विविध टप्प्यांवर मार्गदर्शक तत्वे, गरजा, साधनसामुग्री, इमारतींची रचना आणि कार्यशाळा यांच्यातील समुदायाचा सहभाग आता स्पष्टपणे मान्य करून घरबांधणी धोरणात त्याचा समावेश केला जातो. सहभाग हा नेहमीच कसा थोडासा अस्पष्ट असा “सह-पर्याय” असतो (कोएल्हो, के., कामत, एल., अँड विजय भास्कर, एम. २०१३) आणि त्याबाबत शंका घेण्यासाठी कसे सबळ कारण आहे हे अलिकडच्याच विपुल साहित्यातून दिसून आले आहे. तरी देखील सध्या अस्तित्वात असलेल्या संस्थात्मक संरचनांमुळे अधिक प्रभावी सहभाग - प्रकल्पात वेळोवेळी प्रगती व्हावी किंवा अगदी वगळण्यासारखे लक्षणीय परिणाम रोखणे किमान शक्य व्हावे अशा वेळी - परत मिळण्याची शक्यता नेहमीच असते.

समुदायाच्या सहभागाची कल्पना पुन्हा एकदा मांडण्यासाठी शक्य असेलेल्या अनेक मार्गांपैकी केवळ एक मार्ग मी या भागात सुचवला आहे, तो म्हणजे समुदायाने तयार केलेले सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPRs) मान्य करणे. जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहरी पुनर्विकास योजना (JNNURM) आणि राजीव आवास

योजना (RAY) यांच्यासह बहुतेक घरबांधणी धोरणांच्या अंतर्गत मान्यता देण्यात आलेले प्रकल्प सविस्तर प्रकल्प अहवालावरच (DPRs) आधारित होते. सरकार बदलल्याने राजीव आवास योजनेसारखी विशिष्ट धोरणे कायम राहोत त्याचा सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPRs) हाच पुढील काही काळापुरता घरबांधणी धोरणाचे काम आणि अंमलबजावणी यांचा मूळ आधार राहण्याची शक्यता असते. सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPRs) दोन महत्वाच्या कारणांमुळे समुदायाच्या संस्थेच्या समर्थनार्थ भक्कम पुरावा म्हणून विशेषत्वाने उपयोगी पडतो. पहिले कारण म्हणजे, समुदायाचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात मिळावा यादृष्टीने DPRs योग्यप्रकारे तयार केलेला असतो. विशिष्ट गलीच्छ वस्तीसाठी, जवळ-जवळ असलेल्या, परस्परांशी जोडलेल्या वस्त्या किंवा एकाच वस्तीसाठी तो तयार केलेला असतो. दुसरे कारण म्हणजे, ज्याबाबत मी वरती उपापोह केला आहे, विकसनाचे काम कशाप्रकारे करावयाचे या बाबतच्या निर्णयाचा समावेश त्यात असल्याने वस्तीमध्ये प्रवेश करण्यामागील भूमिका निश्चित झालेली असते. त्यामुळे समुदायाच्या भवितव्यावर परिणाम करणारे बहुतेक महत्वाचे निर्णय त्यातच समाविष्ट असतात.

सविस्तर प्रकल्प अहवालांच्या (DPRs) तांत्रिक क्लिष्टतेबाबत व्यावसायिक, सल्लागार आणि सरकारी अधिकारी यांच्याकडून नेहमीच अनेक गोष्टी केल्या जातात आणि समुदायांना अहवाल सादर करणे शक्य होऊ नये, यासाठी त्यातील प्रकरणांमधील लांबलचक तपशील, माहिती, सर्वेक्षण, लिखापढी आणि बांधकाम यांची पूर्तता

करायला लावली जाते. हा आक्षेप अनेक मोठ्या, संघीय राज्यातील सामुदायिक संघटनांकडून नेहमीच फेटाळला जातो. अधिकाराबाबतच्या या चर्चेचा अर्थ कसा लावता येईल? समुदायाच्या प्रातिनिधिक संस्था असणे (तरी देखील) शक्य नाही अशी शहरे आणि वस्त्या आजही आहेत हे नाकारता येणार नाही. त्याचबरोबर हे देखील नाकारता येणार नाही की, त्या पुरेशा प्रमाणात दिसून येतात अशी अनेक शहरे व वस्त्या आहेत.

सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPRs) तयार करण्यात समुदायांच्या प्रातिनिधिक संस्था (community agency) आणि सहभाग वाढवण्यासाठी तातडीने करता येण्यासारख्या दोन गोष्टी आहेत. पहिली म्हणजे, सविस्तर प्रकल्प अहवाल (DPRs) तयार करण्यासाठी राज्याच्या मध्यस्थ संस्था नेहमी सेवा घेत असलेल्या “सल्लागारा” ची संकल्पना अधिक व्यापक करणे. हे DPRs तयार करण्यासाठीच्या खुल्या निविदांसाठी जर समुदायांना बोली लावायची असेल तर त्यासाठीची पात्रता पूर्ण करण्यासाठी काहीना संस्थात्मक संलग्नता असेल आणि अशा बोलीमध्ये त्यांना स्वबळावर यशस्वी होता येईल. DPRs तयार करण्यासाठीच्या निविदा भरण्याच्या समुदायातील कर्त्यासाठी पात्रतेचे वेगळे निकष असलेच पाहिजेत. दुसरे म्हणजे, मग अशा कर्त्यांना मूलभूत, उदाहरणार्थ, संघटना स्थापन करून किंवा तांत्रिक आणि शैक्षणिक कौशल्याबाबत मार्गदर्शन करून मदत केली पाहिजे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, DPRs तयार करणाऱ्या सर्व सल्लागारांनी समुदायांमधील रहिवासी आणि संघटना यांच्या प्रातिनिधिक महासंघाशी भागीदारी करून ते करण्याची

गरज आहे. निःसंशयपणे यासाठी सल्लागार आणि समुदाय दोघांनाही वेळ आणि साधनसंपत्तीत वेगळ्या स्वरूपाची गुंतवणूक करावी लागेल. मात्र, समुदायाच्या प्रभावी सहभागासाठी आवश्यक असलेली संस्थात्मक प्रक्रिया त्यातून दिसून येते आणि याअगोदर म्हटल्याप्रमाणे, एकूणच वेळ आणि खर्च यांची बचत त्याचप्रमाणे, प्रकल्पाची स्वतःची म्हणून शाश्वतता आणि प्रभावीपणा या दोन्ही बाबतीत लक्षणीय फायदे दिसून येतील. हा सहभाग प्रकल्पाच्या तयारीतील आहे, मानदंड ठरलेल्या आणि पूर्वीच तयार झालेल्या प्रकल्पावरील चर्चा नाही, हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे.

सारांश

जागेची मर्यादा लक्षात घेऊन, राजीव आवास योजनेतून नवीन घरबांधणी धोरणाला घेता येतील अशा अनेक महत्वाच्या धड्यांपैकी तीन धड्यांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न या निबंधात केला आहे. अजूनही घरबांधणीतील बहिष्कार रोखण्यात आपल्याला आलेल्या अपयशाच्या मागील एक महत्वाचे कारण धोरणात हस्तक्षेप करण्यात वर्षानुवर्षे असलेला सातत्याचा अभाव हे आहे. कोणत्या गोष्टी उपयोगी पडल्या नाहीत त्याचप्रमाणे कोणत्या गोष्टींचा उपयोग झाला नाही यापासून धडा घेऊन देखील राजीव आवास योजनेला अजूनही कोणत्याही अर्थाने यश मिळालेले नाही याची चर्चा महत्वाची असून सखोल चिंतन आणि सिंहावलोकन यातून होणारा फायदा करून घेत प्रगती साधण्यासाठी ती विविध वर्तुळांमध्ये व्यापक प्रमाणात करायलाच हवी.

संदर्भ

१. कर्नाटक गृहनिर्माण मंडळाच्या संचालकांकडून राजीव आवास योजनेच्या अंतर्गत सादर करण्यात आलेल्या प्रकल्प प्रस्तावांमध्ये नमूद केलेली ही आकडेवारी आहे. व्यक्तिगत संवाद.

बून्याबान्छा, एस. (२००५). बान मॅन्काँग : गोईंग टू स्केल वीथ “स्लम” अँड स्क्वाटर अपग्रेडींग इन थायलंड. एन्व्हायर्नमेंट अँड अर्बनायझेशन, १७(१), २१-४६.

कोएल्हो, के., कामत, एल., अँड विजय भास्कर, एम. (२०१३). पार्टीसीपॉलीस : कन्सेंट अँड कन्टेन्शन इन निओलिबरल अर्बन इंडिया : राऊटलेज.

गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया. (२०१३). रिपोर्ट ऑन पॉलिसी अँड इंटरव्हेन्शन्स टू स्पॅर ग्रोथ ऑफ रेंटल हाऊसिंग इन इंडिया. न्यू दिल्ली : गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया.

मेनन-सेन, के., अँड भान, जी. (२००८). स्वेप्ट ऑफ दी मॅप : सर्व्हाव्हिंग एव्हीक्शन अँड रीसेटलमेंट इन दिल्ली : योडा प्रेस.

(डॉ. गौतम भान- लेखक इंडियन इंस्टिट्यूट फॉर ह्यूमन सेटलमेंट बंगळूरु येथे अध्यापक आहेत. यांनी भारतातील गरीबीचे राजकारण, भारतातील शहरी भागातील असमानता, शहरांतील वसाहती, विस्तारितांच्या समस्या या विषयांवर विशेष संशोधन केले आहे. संपर्कासाठी ईमेल- gbhan@berkeley.edu)

विकास समर्पित
मासिक

योजना

नियमित वाचा,
वर्गणीदार व्हा.

प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. छत्रपती शिवाजी महाराज
(हिंदी) ₹ ९५/-

अन्य काही पुस्तके

१. भारतेंदू हरिश्चंद्र
(हिंदी) ₹ ११०/-

२. आपला राष्ट्रीय ध्वज
(मराठी) ₹ ११०/-

योजना

सप्टेंबर २०१४ ५१

जाहिरात.....

मुंबई आणि उपनगरातील सर्व पुस्तक विक्रेत्यांनो, कृपया इकडे लक्ष द्या!

त्वरा करा! अगोदरच्या वर्षाची दर्जेदार आणि अत्यंत माहितीपूर्ण संदर्भ पुस्तके इंडिया इयर बुक सवलतीच्या दरात खरेदी करण्याची संधी तुमच्या दारावर आली आहे. १ सप्टेंबर ते ३० सप्टेंबर २०१४ या एक महिनाभराच्या कालावधीसाठीच ही संधी आहे.

संपर्क :

द बिझिनेस मॅनेजर,

सेल्स एम्पोरियम,

७०१ - C, केंद्रीय सदन, सेक्टर - १०,

सीबीडी बेलापूर, नवी मुंबई.

दूरध्वनी : ०२२ २७५७०६८६

ई मेल : dpd@sb.nic.in

प्रकाशन विभागाच्या प्रकाशनांची ५०% सवलतीत विक्री

प्रकाशन विभागातर्फे ३१ डिसेंबर २००४ पर्यंत प्रकाशित करण्यात आलेल्या सर्व प्रकाशनांची ५०% सवलतीच्या दरात विक्री करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे, प्रकाशन विभागातर्फे ३१ डिसेंबर २०१० पर्यंत प्रकाशित करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियतकालिकांच्या १०० रुपये किंमतीच्या खरेदीवरदेखील ५०% सवलत देण्यात येत आहे. २३ ऑगस्ट २०१३ ते २२ फेब्रुवारी २०१४ या सहा महिन्यांच्या कालावधीत या सवलतीचा लाभ घेता येणार आहे. या सवलतीचा लाभ घेण्यासाठी - प्रकाशन विभाग, सी - ७०१, केंद्रीय सदन, सी.बी.डी., बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४ या पत्त्यावर किंवा dpsenavimumbai@gmail.com या ई-मेलवर संपर्क साधावा.

योजना

६८ व्या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी देशाला उद्देशून केलेले भाषण

- ठळक वैशिष्ट्ये -

राष्ट्रीय चरित्र घडवण्याचा दिवस नवीन उपक्रमांची शृंगुला

- गरिबांसाठी बँक खाते, डेबिट कार्ड आणि एक लाख रुपयांचे विमा कवच उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रधानमंत्री जन-धन योजना.
- नागरिकांच्या सक्षमीकरणासाठी तंत्रज्ञानयुक्त/अद्ययावत पायाभूत सुविधांना प्राधान्य.
- स्वच्छ भारत योजनेचे २ ऑक्टोबर रोजी उद्घाटन.
- वर्षभरात सर्व शाळांमध्ये शौचालय.
- संसद आदर्श ग्राम योजना सुरु करणार.
- नियोजन आयोगाच्या जागी नवी संस्था.

राष्ट्रीय चरित्र घडवण्यासाठी सर्व नागरिकांनी योगदान देण्याचे आवाहन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केले आहे. ६८ व्या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त आज लाल किल्ल्यावरून ते देशाला प्रथमच संबोधित करत होते. “देशातील प्रत्येक नागरिकाने आपले काम देशाच्या हितकार्यात काय योगदान देत आहे, याचा विचार करण्याचा हा दिवस आहे”, असे ते म्हणाले.

आपल्या सर्व कार्यातून देशहित साधत राष्ट्रनिर्मितीत आपण सर्वांनी योगदान दिले पाहिजे असे पंतप्रधानांनी यावेळी स्पष्ट केले.

पंतप्रधान म्हणून नवे तर या देशाचा प्रथम सेवक अर्थात प्रधानसेवक म्हणून आपण सर्व देशवासियांना स्वातंत्र्यदिनाच्या शुभेच्छा देत आहोत, असे त्यांनी सांगितले.

सर्व सामान्यांच्या सक्षमीकरणाच्या उद्देशाने विविध उपक्रमांची घोषणा मोदी यांनी यावेळी केली. बँकिंग क्षेत्राचा जागतिक वापर आणि आर्थिक समावेशासंदर्भातील प्रधानमंत्री जन-धन योजनेचा यात प्रामुख्याने समावेश करण्यात आला आहे. या योजनेनुसार गरिबांसाठी बँक खाते, डेबिट कार्ड आणि एक लाख रुपयांचे विमा कवच उपलब्ध करून दिले जाणार आहे. रोजगाराभिमुख कौशल्य प्रदान करण्यासाठी राष्ट्रव्यापी “स्किल इंडिया” अभियान राबविले जाईल.

“कम अँड मेक इन इंडिया” अर्थात या, भारतात निर्मिती करा असे जागतिक स्तरावरच्या उत्पादकांना आवाहन करत त्यांनी भारतात गुंतवणूक करून देशाच्या औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी मदत करावी असे आवाहन केले. युवकांनी उद्योजकत्वाच्या आपल्या कौशल्याचे दर्शन घडवत आपण ज्या विविध वस्तु आयात करतो त्या वस्तू तयार कराव्यात असे आवाहन पंतप्रधानांनी केले. ‘मेड इन इंडिया’ म्हणजे उत्कृष्टतेची हमी अशी संकल्पना रुजू दे असे ते म्हणाले.

नागरिकांच्या सबलीकरणासाठी डिजिटल पायाभूत सोयी-सुविधांना प्राधान्य देण्यावर भर देतानाच जनतेला वेळेवर आणि प्रभावी पध्दतीने माहिती आणि सेवा पुरविण्यासाठी डिजिटल इंडियासाठी आपले सरकार कटिबद्ध असल्याची ग्वाही त्यांनी दिली.

स्वच्छतेवर भर देतानाच यावर्षी २ ऑक्टोबरला “स्वच्छ भारत” मोहिम सुरु केली जाईल. २०१९ पर्यंत, महात्मा गांधीजींच्या शतकोत्तर सुवर्णमहोत्सवी जयंतीदिनापर्यंत हे उद्दिष्ट साध्य होईल.

स्वच्छ भारताच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणून सर्व शाळात एक वर्षात स्वच्छतागृह बांधण्यासाठी सरकार कटिबद्ध असल्याची घोषणा पंतप्रधानांनी केली. मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह राहणार आहेत.

संसद आदर्श ग्राम योजनेची पंतप्रधानांनी घोषणा केली. या योजनेअंतर्गत २०१६ पर्यंत प्रत्येक खासदाराला आपापल्या मतदारसंघात एक आदर्श गाव तयार करायचे आहे. श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या जयंतीदिनी म्हणजे ११ ऑक्टोबरला या योजनेचा संपूर्ण आराखडा जाहीर केला जाईल.

नियोजन आयोगाच्या जागी नवी संस्था निर्माण करण्याची घोषणा पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केली.

संसदेच्या फलदायी सत्राबद्दल विरोधी पक्षांसह संसदेच्या सर्व सदस्यांचे आभार मानत

सर्वसहमतीने पुढे जाण्याची आपल्या सरकारची इच्छा असल्याचे ते म्हणाले.

पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्यानंतर केंद्र सरकारच्या कार्यसंस्कृतीत झालेल्या सकारात्मक बदलांच्या वृत्तासंदर्भात बोलताना पंतप्रधान म्हणाले की, यामुळे आपल्याला धक्का बसला. सामूहिक जबाबदारी आणि दर्जा किती खालावला आहे याचे प्रत्यंतर हे वृत्त देते. प्रत्येक सरकारी नोकराचे हे कर्तव्य असायला हवे आणि आपल्याला नेमून दिलेल्या कामाप्रती निष्ठा असावी. “माझे काय, मला काय”, ही स्वार्थी वृत्ती सोडून देण्याचे आवाहन पंतप्रधानांनी केले.

कार्यभार स्विकारल्यानंतर विविध सरकारी विभागांमध्ये बेशिस्त आणि एकतेचा अभाव पाहून आपण अवाक झाल्याचे त्यांनी सांगितले. ही समस्या सोडवण्यासाठी आपण प्रयत्न करू, जेणेकरून भारत सरकार एकसंघ राष्ट्र म्हणून काम करील. विकास आणि सुशासन हे दोनच मार्ग देशाला प्रगती पथावर नेऊ शकतात असे ते म्हणाले.

देशातील बलात्काराच्या वाढत्या घटनांबाबत त्यांनी खेद व्यक्त केला. कुटुंबात मुलींना अनेक प्रश्न विचारले जातात याकडे लक्ष वेधून त्यांनी पालकांना मुलांनाही अशा प्रकारे प्रश्न विचारण्याचे तसेच त्यांच्या कृतीकडे लक्ष ठेवण्याचे आवाहन केले. बलात्कार करणारा हा देखील कुणाचा तरी मुलगाच असतो असे ते म्हणाले. याचप्रमाणे दहशतवाद आणि माओवादाकडे भरकटलेल्या तरुणांनी हिंसाचार सोडून दयावा आणि पुन्हा राष्ट्रीय मुख्य प्रवाहात सामील व्हावे असे आवाहन त्यांनी केले.

श्री. अरविंद आणि स्वामी विवेकानंदांचे भारताला “जगतगुरु” म्हणून पाहण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी सर्व भारतीयांनी एकत्रितपणे प्रयत्न करण्याचे आवाहन त्यांनी केले.

त्यापूर्वी पंतप्रधानांनी राजघाटावर जाऊन महात्मा गांधीजींच्या समाधीवर पुष्पांजली अर्पण केली.

काय हे आपणांस माहित आहे का ?

न्यू डेव्हलपमेंट बँक (NDB)

द ब्रिक्स डेव्हलपमेंट बँक किंवा न्यू डेव्हलपमेंट बँक ही बहुउद्देशीय विकास बँक असून जगातील पाच महत्वाच्या उगवत्या देशांमध्ये म्हणजेच ब्रिक्स देशांमध्ये (ब्राझील, रशिया, भारत, चीन व द. आफ्रिका) कार्यान्वित असेल.

ही नवी बँक प्राथमिकतः विकसनशील देशांतील पायाभूत असे प्रकल्प जे जागतिक अर्थव्यवस्थेत आपला ठसा उमटवत आहेत त्यांसाठी निधी उपलब्ध व्हावा या उद्देशाने स्थापन करण्यात आली आहे. या बँकेचे सुरुवातीचे भांडवल ५० बिलियन यु.एस्.डॉलर असून ब्रिक्स राष्ट्रांत समावेश हेणाऱ्या पाच देशांमध्ये त्याचे समान वाटप झाले आहे. अनुक्रमे प्रत्येकी १० बिलियन यू.एस्. डॉलर या प्रमाणे पुढील ७ वर्षांसाठी ही रक्कम या देशांना सुपूर्द करण्यात आली आहे. या शिवाय इतर ४० बिलियन यु.एस्.डॉलरची रक्कम हमी तत्वावर देण्यात आली आहे. या देशांनी सन २०१३ मध्ये सामुहिक राखीव व्यवस्थापन (CRA) स्थापन करण्याचे जाहीर केले आहे. यामागील हेतू हाच की, आर्थिक आपत्तीकालात त्यातून मिळणाऱ्या १०० बिलियन डॉलर निधीने सुरक्षा पुरवून उत्तम भूमिका वठवावी व बॅलेन्स ऑफ पेमेंटशी संबंधित बाबींशी ब्रिक्स देशांना तोंड देता यावे व दीर्घकाल या देशांना आपात्कालीन सेवा निधी देता यावा यासाठी ही तरतूद आहे. ही बँक चीनमधील शांघायमध्ये स्थापन होईल व तिचे कामकाज सन २०१६ पासून सुरु होईल. या नव्या बँकेचे यजमानपद समानतेच्या दृष्टीकोनातून सर्वांमधून फिरवले जाईल. पहिली सहा वर्षे हा मान आपल्या भारताला देण्यात आला असून त्यानंतर पाच वर्षे तो ब्राझील, रशिया व चीन यांना दिला आहे. २०२१ पर्यंत चीनला हा मान मिळणार नाही. संचालकीय मंडळांचे उद्घाटक अध्यक्ष हे ब्राझीलचे असतील तर शासकीय मंडळांचे उद्घाटक अध्यक्ष हे रशियाचे असतील. सहसा कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांचे अध्यक्षपद मग ती संस्था वर्ल्ड बँक असो वा आयएमएफ (International Monetary Fund) हे शक्यतो कोणत्यातरी अमेरिकन वा युरोपीय नागरिकांपाशी असते. त्यामुळे NDB पासून यास छेद जाईल. आपात्कालात वित्तपुरवठा करणाऱ्या IMF सारख्या संस्थांना NDB या योगे हा नवा पर्याय राहिल. NDB ही अविकसित राष्ट्रांसाठी सुध्दा काम करते आणि भविष्यात ब्रिक्स शिवाय इतर राष्ट्रांसाठीही त्याचे सदस्यत्व वाढवण्यात येणार आहे. त्यामुळे अस्तित्वात असलेल्या अर्थव्यवस्थेत वर्चस्व असलेल्या वर्ल्ड बँकेसारख्या संस्थांपुढे आव्हान उभे आहे. ब्रिक्सचे वरिष्ठ नेते असा विचार करतात की, Bricks Exchange Alliance ner Wall Street ने प्राधान्य दिलेल्या भांडवली बाजारपेठेत आव्हान प्रस्थापित करेल तर BRICKS Energy Alliance हा Intercontinental Energy (ICE) च्या भविष्यकालीन कार्यांना आव्हान देईल. NDB Bank, Contingency Reserve Arrangement (CRA), BRICKS Exchange Alliance, BRICKS Energy Alliance या चार संस्था कार्यप्रवीण होतील तर नव्या आंतरराष्ट्रीय अर्थनीतीला सकारात्मक चालना मिळेल.

(नेट न्युट्रालिटी)

नेट न्युट्रालिटी ही संकल्पना सर्वप्रथम कोलंबियन विधी प्राचार्य टीम वू यांनी शोधली. ही संकल्पना आंतरजालावर असलेली माहिती, संदर्भ, स्रोत आणि ठिकाण यांसह निःपक्षपातीपणे हलवण्याची परवानगी देते. आंतरजालाचा उपयोग हा भाषिक स्वातंत्र्याचा खूपच प्राथमिक आणि मूलभूत घटक असल्याने तो लोकशाहीचा घटक आहे, त्यामुळेच आंतरजालीय सक्रिय कार्यकर्त्यांनी हे आंतरजाल सर्वांसाठी मोफत व्हावे, नवनिर्मिती व स्पर्धायुगाला त्याकारणाने एक खुला मंच प्राप्त व्हावा म्हणून साद घालत आहेत. तसेच, सध्या Internet Service Providers (ISPs) म्हणजे आंतरजाल सेवा पुरवठादार असा वाद घालतात की, जर ते सेवा पुरवत आहेत तर हेही तेच ठरवतील की, सेवा कशी पुरवली जावी व किती आकार कुणावर लावावा. हे नेट न्युट्रालिटी वरचे खरे आव्हान होय.

सध्या, या ISPs ना आता त्यांच्या निरनिराळ्या संदर्भानुसार ग्राहकांना पुरवल्या जाणाऱ्या सेवांवर वेगळी दर आकारणी करता येत नाही. वापरकर्ते आंतरजालाकडून कोणत्याही संकेतस्थळावर संचार करू शकतात वा कोणतीही इच्छित माहिती डाउनलोड करू शकतात हे ते उदारमत वादी धोरण आहे जे इतकी वर्षे आंतरजालास चर्चेत ठेवण्यास कारणीभूत आहे. मात्र, ISPs च्या मते, हा पूर्णपणे enterprise issue असल्याने आता ते तटस्थ राहू शकणार नाहीत म्हणजेच, ISPs आता अधिक रक्कम देऊ करणाऱ्यांना अधिक प्राधान्य देण्याच्या बेतात आहेत.

मात्र नेट न्युट्रालिटीची कल्पना जगभर पसरलेली असताना बऱ्याच देशांत या संबंधित काही कायदे अस्तित्वात आहेत हेही लक्षात घ्यावयास हवे. उदाहरणार्थ, चिलीमध्ये असा ISPs कडून होणाऱ्या या सापत्नवाद व अडथळ्यांविरोधात वापरकर्त्यांच्या पाठवणे, मिळवणे, सुचवणे, वापरणे या मूलाधिकारांना आडकाठी करण्याविरोधात कायदा तयार केला गेला तर डेन्मार्कने ISPs च्या अतिरिक्त आकारणीविरोधात किंवा संकेतस्थळांचा किंवा अनुप्रयोगांचा (applications) वेग कमी करण्याविरोधात कायदा आणला. त्यामुळे त्यांना त्यांच्या ग्राहकांच्या संगणकांवर अपलोड करण्याआधी पूर्वपरवानगी घ्यावी लागते आणि सोबतच ग्राहकांच्या माहितीचा बचाव होऊ शकतो. मात्र ही नेट न्युट्रालिटी राबवण्यासाठी भारताच्या हाती काहीच नाही. जरी ट्राय (TRAI) युनिफाईड अक्सेस सेवेला परवाना देण्यासाठी बिगर भेदभाव तंत्र स्विकारत असले तरी त्याची कारवाई करण्याबाबत मात्र तिथे काहीच तरतूद नाही. व्यावसायिक वा इतर कारणावरून ISPs भंग करतील अशी सुरक्षेची एकही तरतूद माहिती व तंत्रज्ञान कायद्यामध्ये नाही.

फेसबुक जाहिरात

योजना मासिकाने नुकतेच आपले फेसबुक पान सुरु केले आहे. या ऑनलाईन माध्यमाद्वारे वाचकांना आमच्याकडून तात्काळ सूचना, आमचे कार्यक्रम व आगामी अंकांबद्दल माहिती प्राप्त करता येईल आणि त्यावर प्रतिसादही देता येईल.

दोन महिन्यांच्या कालावधीत आमच्या वाचकांकडून प्राप्त झालेल्या १५,५०० पेक्षा अधिक पसंती दिल्या असून त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. आपला पाठिंबा असाच कायम राहिल, अशी अपेक्षा बाळगतो.

आमच्या फेसबुक पानावर पोहोचण्यासाठी फेसबुकच्या सर्चवर योजना जर्नल टाईप करा किंवा तुमच्या इंटरनेट अॅड्रेस बार वर खालील लींक टाका:

<https://www.facebook.com/pages/Yojana-journal/181785378644304?ref=hl>

कृपया आमच्या फेसबुक पानाला भेट द्या आणि आपल्या मौल्यवान सूचना आमच्यापर्यंत पोहोचवा.

॥ श्री स्वामी स्वामी ॥
शिवतेज बुक डेपो
स्पर्धा परीक्षा पुस्तकांचे माहेरघर

२६ बुधवार पेठ,
आप्पा बळवंत चौक, पुणे २
संपर्क : **9850602149**

मराठी व्याकरण समधीचे ६००० प्रश्न या पुस्तकात समाविष्ट करण्यात आले आहेत.
प्रकाशक : संतोष प्रकाशन, औरंगाबाद
पृष्ठे ५३० मूल्य १८० रु.
मो. 9860560501

सर्व स्पर्धा परीक्षेसाठी संपूर्ण बुद्धीमाता चाचणी या विषयाचे प्रश्न उत्तर स्वरूपातील माहिती मांडण्यात आली आहे
प्रकाशक : केशव प्रकाशन, लातूर
पृष्ठे २७२ मूल्य १७० रु.
मो. 8888345149

जिल्हा परिषद नौकर भरतीतील सर्व पदांसाठी सर्व विषय समाविष्ट असलेले एकमेव पुस्तक
प्रकाशक : श्रद्धा नोट्स, पुणे
पृष्ठे ३७४ मूल्य २७० रु.
मो. 9822 732751

सर्व स्पर्धा परीक्षेसाठी चालू घडामोडी विषयक एकमेव पुस्तक
प्रकाशक : श्रद्धा नोट्स, बुलडाणा
पृष्ठे १९० मूल्य ९० रु.
मो. 9822 732751

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग मुख्य परीक्षा PSI मुख्य परीक्षा पेपर-२ साठी व इतर स्पर्धा परीक्षांकरिता अत्यंत उपयुक्त
प्रकाशक : गणराज पब्लिकेशन्स, पुणे
पृष्ठे २०८ मूल्य १९० रु.
मो. 9637111280

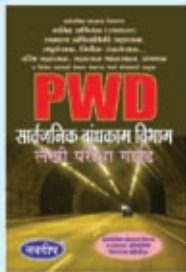
५वी ते १० वी क्रमिक पुस्तकातील सर्व परीक्षाभिमुख मुद्दे व १५०० पेक्षा जास्त यस्तुनिष्ठ प्रश्न या पुस्तकात दिले आहेत
प्रकाशक : गणराज पब्लिकेशन्स, पुणे
पृष्ठे १९५ मूल्य १६० रु.
मो. 9637111280

राज्यसेवा मुख्य परीक्षा, STI/ASST मुख्य परीक्षा, उपशिक्षणाधिकारी, बँकेत व इतर परीक्षांसाठी अत्यंत उपयुक्त
प्रकाशक : व्हिजन अॅकॅडमी, पुणे
पृष्ठे ४०२ मूल्य २२० रु.
मो. 9922893547

MPSC राज्यसेवा मुख्य परीक्षा सामान्य अध्ययन पेपर-३ सुधारित अभ्यासक्रमानुसार
प्रकाशक : जिज्ञासा प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे २६४ मूल्य १८० रु.
मो. 9960890452

सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या लेखी परीक्षेसाठी सर्व विषय समाविष्ट असलेले एकमेव पुस्तक
प्रकाशक : नवदीप प्रकाशन, नागपूर
पृष्ठे ५०० मूल्य ३०० रु.
मो. 9822935395

महाराष्ट्रातील ३६ जिल्हांची संपूर्ण माहिती समाविष्ट असलेले एकमेव पुस्तक
प्रकाशक : नवदीप प्रकाशन, नागपूर
पृष्ठे २९६ मूल्य १०० रु.
मो. 9822935395

एन.सी.ई.आर.टी. या शालेय अभ्यासक्रमावर आधारित स्पर्धापरीक्षांसाठी अत्यंत उपयुक्त पुस्तक
प्रकाशक : शिवतेज प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे ३६१ मूल्य १६० रु.
मो. 9850602149

रेल्वे भरती बोर्ड ग्रुप-डी लेखी परीक्षेसाठी उपयुक्त पुस्तक
प्रकाशक : शिवतेज प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे २४० मूल्य १२० रु.
मो. 9850602149

वरील पुस्तके महाराष्ट्रातील सर्व प्रमुख बुकस्टॉलवर उपलब्ध

Chief Editor **Rajeshkumar Jha**